

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

27

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
27

KAI TAFENAU

Uue Testamendi tõlkimisest
Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad
ja eesti kirjakeel

TARTU ÜLIKOOLI KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Väitekirja on kaitsmisele suunanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi nõukogu 28. juunil 2011.

Juhendajad: dotsent Külli Habicht (Tartu Ülikool),
dotsent Enn Küng (Tartu Ülikool)

Oponendid: emeriitprof *dr. h. c.* Aleksander Loit (Stockholmi Ülikool),
prof Jüri Viikberg (Tallinna Ülikool)

Kaitsmine toimub 30. augustil 2011 Tartu Ülikooli peahoone auditoriumis 139
kell 14.15.

ISSN 1406–1325

ISBN 978–9949–19–816–0 (trükis)

ISBN 978–9949–19–817–7 (PDF)

Autoriõigus Kai Tafenau, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr 464

EESSÕNA

Kui ma kümme aastat tagasi esimest korda elus Ajalooarhiivi uksest sisse astusin, poleks ma osanud ka kõige julgemates unistustes ette kujutada, et leian siit mitte ainult oma esimese päristöökohta, vaid ka inspireeriva uurimisteema aastateks. Üheks minu esimeseks ülesandeks arhiivis sai töö allikapublikatsiooniga „Piiblikonverentsid ja keelevaldlused”. Toonane hea kolleeg Leino Pahtma oli suure vaeva selleks ajaks juba ära näinud, nii et mina sain alustuseks enda kätte paki dokumente, mis oli sedavõrd huvitav lugemismaterjal, et mäletan umbes poole lugemise pealt mõtet: huvitav, kuidas see kõik küll lõpeb – ilmselt olin vähemalt viimase saja aasta jooksul esimene inimene, kes luges neid dokumente enne, kui oleks kas või mõne üldkäsitluse kätte võtnud, rääkimata Villem Reimani „Eesti Piibli ümberpanemise loost” või Fredrik Westlingi 1715. aasta Uue Testamendi tõlkimise eelloost. Igal juhul pidi Leino rohkem kui üks kord vastama küsimustele nagu „mis on postill?”, „mis on reduktsioonikomisjon?” ja „kui reduktsioonikomisjon on see, mis ta on, siis miks nad eesti keele kirjaviisi kohta midagi arvama pidid?” Siiras tänu Leinole selle eest!

Ka põhjalikum huvi Ajalooarhiivis leiduvate Uue Testamendi käsikirjade vastu sai alguse juhusest ehk Ajalooarhiivi direktori Indrek Kuubeni küsimusest, mis käsikirjad need meil ikka täpsemalt on. Sellest ajendatult neid käsikirju ja teiste hulgas ka ühte tallinna- ja tartukeelse paralleeltekstiga räbalat pisut lehitsenud, meenus, et olin ju Heinrich Gösekeni kakskeelsest käsikirjast korduvalt lugenud, lihtsalt seni oli seda igal pool kadunuks peetud. See läbimurdeline avastus oleks võinud sinnapaika jäädagi, kui Enn Küng, toonane Ajalooarhiivi publitseerimisosakonna juhataja, poleks mind ärgitanud seda kirja panema. Tema julgustas mind ka jätkama õpinguid doktorantuuris ja nõustus olema minu juhendaja. Minu teiseks juhendajaks ning kannatlikuks ära kuulajaks ja nõuandjaks eesti kirjakeele ajaloo küsimustes sai Külli Habicht. Minu südamlük tänu neile mõlemale. Head nõu ja toetust olen saanud Kristiina Rossilt ja Aivar Põldveelt. Täna kolleegide Ajalooarhiivist, Katre Kajut, kes on nende aastate jooksul pidanud kuulama lõputuid lugusid Gösekenist, Gutsclaffist, Fischerist, Benderist, Heidrichist ja veel paljudest teistest, alati abivalmist Helina Tammanit, Janika Pälli Tartu ülikooli klassikalise filoloogia osakonnast ja resümee tõlkijat Kaisa Jõgit. Täna ka oma vanemaid ja õdesid, kes on mind alati toetanud ja mulle kaasa elanud.

Dokoritöö valmimist on toetanud Eesti Teadusfond (grant nr 7896) ja riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu” projekt „Eesti vana kirjakeele sõnastikud”.

Tartus
20. mail 2011

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	9
1. Töö eesmärk ja ülesehitus.....	9
2. Meetodid.....	12
3. Varasemad uurimused ja uurimisprobleemid.....	13
3.1. Uue Testamendi tõlkimise käik kuni 1715. aastani.....	13
3.2. Uue Testamendi käsikirjad.....	18
3.2.1. Johann Hornungi ja Adrian Virginiuse tõlke ära kirjad.....	19
3.2.1.1. Müncheneri käsikiri.....	20
3.2.1.2. Stockholmi ja Tartu käsikiri.....	20
3.2.1.3. Ekskurs: Lisandusi Stockholmi ja Tartu käsikirja saamisloole.....	22
3.2.2. Eestimaal valminud käsikirjad.....	26
3.2.2.1. Pilistvere käsikiri.....	27
3.2.2.2. Heinrich Gösekeni käsikiri.....	28
3.2.2.3. Christoph Blume tõlge.....	29
3.2.3. Johannes Gutsclaffi Uue Testamendi tõlge.....	29
3.3. Keele- ja tõlkeproblemaatika.....	30
3.3.1. Kaasaegsed arutelud eesti kirjakeele üle.....	30
3.3.2. Tõlgetevahelised seosed, lähtekeel ja tõlketehnika.....	32
3.3.3. Uue Testamendi tõlgete keel.....	34
4. Allikad.....	35
4.1. Kaasaegne kirjavahetus ja protokollid, kuninglikud korraldused.....	35
4.2. Tõlkijate elulood.....	37
4.3. Grammatikate ja kirikukäsiraamatute eessõnad.....	38
4.4. Uue Testamendi tõlkekäsikirjad.....	40
4.5. Kaasaegne tõlkekriitika.....	40
ARTIKLID.....	43
I. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis	
II. Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis	
III. Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju	
IV. Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde...	
V. Adrian Virginiuse eluloost	
VI. <i>Ex ignorantia linguae ridiculus sensus.</i> Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul	
VII. Diskussionen über die estnische Schriftsprache in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Argumente und Beispiele	
Vigade parandus.....	227

KOKKUVÕTE.....	229
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	238
SUMMARY. Translation of the New Testament during Swedish rule: manuscripts, translators and Estonian literary language	250
ELULOOKIRJELDUS.....	258

SISSEJUHATUS

I. Töö eesmärk ja ülesehitus

*Mihi hac in re nec seritur nec metitur,
causa est Dei et ecclesiae, quae sine partium studio, invidia et rancore
agenda est.* – Johann Fischer, 26. august 1687.

„Selles asjas ei külvata ega lõigata minu jaoks, see on Jumalat ja kirikut puudutav asi, mida tuleb ajada ilma erapoolikuse, kadeduse ja vimmata” (Piibli-konverentsid 2003: 133) – nende Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri sõnadega nõustunuks ilmselt iga vaimulik piiblitõlkija, kellest siinses töös juttu tuleb. Sellest hoolimata tuleb tõdeda, et eesti piiblitõlke ajalugu iseloomustavad arvukad lahkkelid, suuresti mille tõttu said eestlased omakeelse piibli lähemate naabritega võrreldes silmatorkavalt hilja: täispiibli alles 1739. aastal, Uue Testamendi küll mõnevõrra varem – 1686. aastal tartukeelse, tallinnakeelse 1715. aastal –, kuid näiteks lätlased said täispiibli juba 1694. aastal, Uue Testamendi aga veelgi varem (1685), rääkimata soomlastest või rootslastest.

Ehkki trükki jõudis eestikeelne tõlge hilja, tehti esimesed katsed piibli osi eesti keelde tõlkida juba 16. sajandil, ligemale saja aasta jooksul enne täispiibli ilmumist püüti piiblitõlget vahelduva eduga organiseerida kõrgeimal kiriklikul tasandil – alates sellest, kui Eestimaa piiskop Joachim Jhering laskis 1640. aastatel Uue Testamendi tõlkida ja pani tööle tõlke toimetamise komisjoni –, kuid ei puudunud ka entusiastlikud üksiküritajad. Nendest varasematest tõlkekatsetest annavad tunnistust käsikirjad, niipalju kui neid tänaseni on säilinud. Käsikirjad ja eesti piiblitõlke pärast tekkinud lahkkelid moodustavad siinse töö selgroo.

Kristiina Ross (2002b: 790–792) on sõnastanud kolm üksteisest loogiliselt väljakasvatavat faasi eesti kirjakeele ajaloo uurimisel: esiteks teksti- või autori-keskne materjali kaardistamine, teiseks üksiku keelenähtuse arengu uurimine, kolmandaks kirjakeele arengu uurimine keeletüpoloogilisest aspektist. Kui üritada siinset tööd sellesse skeemi paigutada, siis osa sellesse väitekirja koon-datud artiklite puhul oleks kõige kohasem esimene faas – teha kindlaks, millised tekstid on üldse olemas, ja kirjeldada nende keelt –, veelgi täpsemalt selle esi-mene pool: tekstide kindlakstegemine. See tähendab mahukat tööd mitte ainult tõlkekäsikirjadega, vaid ka teiste säilinud allikatega: tõlked tuleb seada mitte ainult keelelisse, vaid ka ajaloolisse konteksti. Tekstivälised teadmised võimal-davad uusi küsimusepüstitusi ka keele uurimisel. Oluline on kindlaks teha, millal mingi tekst on kirjutatud, mis asjaoludel, millised olid selle koostajate vaated keelele ja – kuna enamjaolt on vanema eestikeelse kirjasõna puhul tege-mist tõlkekirjandusega – tõlkimisele. Seejuures ei saa alati lootma jääda

ajaloolaste uurimustele, sest keeleteadlast huvitav info ei pruugi jõuda ajaloo-käsitlustesse. Seetõttu võib teist osa siinsesse töösse koondatud artikleid pidada eelkõige kultuurilooliseks, mõningal määral on puudutatud ideeajaloo küsimusi.

Võib küsida, kas pärast Toomas Pauli kõikehõlmavat eesti piiblitõlke ajaloo monograafiat on enam üldse mõtet hakata sellist tööd koostama. „Arhiivides leiduv on ammendatud ja jääb loota vaid uutele ootamatutele avastustele” ütleb Paul (1999: 19) oma raamatu eessõnas ja piirdub piiblitõlke ajaloo vanema perioodi käsitlemisel varasemate uurimuste refereerimisega. Kohe monograafia ilmumise järel kostis ka vastupidiseid seisukohti. Aivar Põldvee tollase seisukoha järgi tuleb arhiivide ammendatuses tõsiselt kahelda, seda enam, et ükski senistest piiblitõlke ajalugudest pole tuginenud korraga ja katvalt kolme erineva arhiivi (Tartu, Stockholmi ja Riia) materjalidele. Uurimus, mis ei tugine algallikaile, kipub olema justkui tõlgete põhjal tehtud tõlge, „mille tulemuseks pole Ariadne lõngakera, vaid pahatihti sasipundar”. (Põldvee 2000a: 281) Et tegemist pole mitte ainult erialaspetsialisti kurtmisega, näitavad ka teised arvustused, näiteks Tiit Hennoste hinnang: „Kuid näiteks 17. sajandi piiblitõlkimine, kus lühikese aja jooksul alustasid mitmed inimesed, kes jätsid asja pooleli, surid ära vms, on kultuurilooliste põigetega nii tükkideks hakitud, et ma ei saanudki aru, mis siis õieti toimus” (Hennoste 2000).

Kui mõni suur, justkui ammendav töö on kaante vahele saanud, ilmub tihti-peale otsekui juhuslikult välja midagi, mis senist seisu oluliselt muudab. Sama võib öelda Toomas Pauli monograafia kohta. Ainult mõni aasta pärast selle ilmumist tõi Kristiina Ross laiema avalikkuse ette Ajalooarhiivi seni uurimata eestikeelsed Vana Testamendi käsikirjad (Ross 2002) ja tutvustas Emakeele Seltsi koosolekul Uue Testamendi käsikirju (Voll, Õim 2002: 526). 2003. aastal ilmus Ajalooarhiivi allikapublikatsioonide sarjas 1680. aastate keskel toimunud nn piiblikonverentsidega ja Tallinna keele pärast peetud vaidlustega seotud dokumentide kogumik „Piiblikonverentsid ja keelevaidlused”, millest sai alguse ka siinse töö autori sügavam huvi eesti piiblitõlke ajaloo vastu.

Selle väitekirja eesmärk on käsitleda Tallinnakeelse Uue Testamendi trüki-versioonist (1715) varasemaid Uue Testamendi käsikirju ja eesti kirjakeele pärast peetud diskussioone nende vahetus ajaloolises kontekstis, s.t selgitada muu hulgas välja käsikirjade kirjutajad, nende kirjutamise aeg ja asjaolud ning käsikirjade omavahelised seosed. Et varasemad eesti piiblitõlke uurijad pole üldjuhul käsikirju oma uurimustesse kaasanud, võib mõnikord käsitlustes kohata ekslikke seisukohti käsikirjade ulatuse, sisu ja autorsuse kohta. Veelgi sagedamini pole käsikirjadega seonduvat üldse problematiseeritud.

Tööl on kaks olulisemat raskuskeset: esiteks Tartu Ajalooarhiivis hoiul olevad Uue Testamendi käsikirjad, mis pärinevad 17. sajandi teisest poolest, vanimad 1650. aastate keskpaigast, uuemad 1690. aastate keskelt. Kahtlemata uudseim neist leidudest, mida käsitletakse põhjalikult siinse töö esimeses artiklis, on Heinrich Gösekeni Uue Testamendi käsikiri, mille kunagine olemaolu oli küll teada, kuid ajuti kahtluse alla pandud. See ei hõlma mitte ainult Tallinna-, vaid ka Tartukeelset Uue Testamendi tõlget. Ehkki ka Tartukeelse tõlke on kirja

pannud Göseken, on tõlke autor tõenäoliselt Johannes Gutslaff, kellele seni oli omistatud küll poolik Vana Testamendi käsikiri, kuid kelle võimalikku Uue Testamendi tõlget pole käsitlustes sageli isegi mainitud. Gösekeni käsikirjale on pühendatud siinse töö teine artikkel, selgitamaks tallinnakeelse tõlke vahekorda trükist ilmunud perikoobiraamatutega, hilisemate käsikirjadega ja samas käsikirjas sisalduva tartukeelse tõlkega. Teine olulisem teemadering on eelkõige 1680. aastate teisel poolel eesti kirjakeele pärast peetud diskussioonid, mis kasvasid välja piiblitõlke korrigeerimisest ja piiblikonverentsidel arutatust, kuid keskendusid edaspidi juba teiste eestikeelsete raamatute kriitikale. Kuuendas artiklis käsitletud 1673. aastal Tallinnas ilmunud lauluraamatu kriitika oli seni täiesti tundmatu, Anton Heidrichi katekismuseõpiku käsikiri oli küll teada, kuid mitte kriitikana identifitseeritud. Seitsmendas artiklis on antud ülevaade 17. sajandi lõpu keelediskussioonides kasutatud argumentidest ja problemaatiliseks peetud keelenähtustest. On tähelepanuväärne, et samad küsimused, mille üle vaieldi 1680. aastate teisel poolel ja 1690. aastate algul, olid vähemalt Eestimaa probleeme tekitanud juba varem. Ülejäänud kolm artiklit on pühendatud teemaga seotud üksikküsimustele: kolmandas artiklis käsitletakse Heinrich Gösekeni sõnaraamatut uudest vaatenurgast – võrdluses Jan Amos Komenský kuulsa ladina keele õpikuga „Janua linguarum reserata”; neljandas artiklis uuritakse põhjalikumalt ühte piiblikonverentside aegu aktuaalset tüliküsimust: kas valmiv tallinnakeelne Uus Testament tuleks trükkida Riias või Tallinnas ning kellel on selleks kuninglik luba; viiendas artiklis on antud ülevaade tartukeelse kirikukirjanduse väljaandja Adrian Virginiuse autobiograafia täisversioonist võrdluses seni tuntud, lühendatud trükiversiooniga.

Väitekirja pealkirjas olen töös käsitletava perioodi väljenduse kompaktsuse huvides piiritletud „Rootsi ajana”, millest Eestimaa kontekstis võib rääkida alates 1561. aastast, Liivimaal 1629. aastast, Saaremaal 1645. aastast kuni aastani 1710, kui kõik need alad läksid Vene võimu alla. Töösse kaasatud artiklite ajalised raamid on siiski mõnevõrra kitsamad: alates 1650ndatest, kui Heinrich Göseken hakkas koostama oma Uue Testamendi tõlget (koos mõningate tagasi-vaadetega varasemasse aega, Heinrich Stahli 1630ndatel ilmunud teostesse), kuni 1690ndate keskpaigani, millisest ajast pärinevad hilisemad Ajalooarhiivis hoiul olevad 17. sajandi Uue Testamendi käsikirjad. Peale selle olen eessõnas täpsustanud kahe 18. sajandi esimestest aastatest pärineva tallinnakeelse Uue Testamendi käsikirja dateeringut. Tallinnakeelse Uue Testamendi trükist ilmumine (1715) jääb küll juba pisut hilisemasse aega, kuid vahepealsel perioodil olulist tõlketööd ilmselt enam ei toimunud.

2. Meetodid

Töösse koondatud artiklite läbiv taotlus on asetada eesti kirjakeele ajaloo allikad nende ajaloolisse konteksti. Allikates leiduvad teated eestikeelsete käsikirjade või muude eesti keelt puudutavate materjalide kohta on ajalookäsitluste jaoks, milles ei uurita mitte niivõrd üksikute käsikirjade saatust kui tõlke organiseerimise käiku, enamasti liialt spetsiifilised, mistõttu neid enamasti üldkäsitlustes kuigi põhjalikult ei analüüsita. Keeleteadlasi seevastu huvitab eelkõige tekstide lingvistiline analüüs ning neil puudub arhiivitöö kogemus, mis võimaldaks neisse detailidesse süveneda. Siinses töös on püütud neid kahte uurimissuunda ühendada, seostades sekundaarallikates leiduvad teated konkreetsete käsikirjadega. See võimaldab ühest küljest identifitseerida enamasti anonüümseid käsikirju, teisest küljest aga saab käsikirju endid uurides kinnitada või ümber lükata seni kaudsete andmete põhjal tehtud oletusi.

Vanemate Uue Testamendi käsikirjade kirjapanijad pole üldjuhul pidanud vajalikuks oma nime käsikirjas jäädvustada.¹ Seetõttu on nende tuvastamiseks võrreldud käsikirjades leiduvaid käekirju potentsiaalsete autorite, s.t üldjuhul Eesti- ja Liivimaal tegutsenud vaimulike käekirjaga. Enamasti ei ole võimalikelt autoritelt võrdluseks võtta kindlalt neile omistatavat eestikeelset teksti, mistõttu on tulnud tugineda vaimulike saksakeelsetele kirjadele. Iseloomulikumate käekirjade puhul pole eestikeelse võrdlusaluse puudumine suur probleem ja piisab täiesti ka saksakeelsest. Et mõnikord jääb ainult käekirja põhjal otsustades siiski teatud kahtlus, on tuge otsitud muudest allikatest, eelkõige kirjavahetusest ja Eestimaa konsistooriumi protokolliraamatutest. Eriti 1680. aastate kohta leiab seal väärtuslikke andmeid, mis võimaldavad säilinud käsikirju kindlamalt attributeerida, näiteks selle kohta, kes ja millal on mingi käsikirja konsistooriumile esitanud või siis saanud konsistooriumilt ülesande midagi tõlkida või ümber kirjutada. Ainult käekirjavõrdlusele lootma jäädes, käsikirja tekkimise konteksti süvenemata võib kergesti libastuda. Näiteks on Olaf Sild (1928b) käekirja põhjal omistanud Johann Daniel von Bertholdile peale Stockholmi käsikirja – mis on korrektne – ka Pilistveres revideeritud Markuse evangeeliumi, ehkki kaasaegses kirjavahetuses on korduvalt rõhutatud, et selle oli kirjutanud Keila pastor Anton Heidrich (vrd Piiblikonverentsid 2003: 218, 239, 261).

Et varasemates uurimustes on mõnikord isegi kesksetes küsimustes esitatud vastukäivaid seisukohti – mis on ka mõistetav, sest allikad ise pole alati üheselt tõlgendatavad –, tuli selles töös nii mõnigi kord juba tuntud allikad uuesti kriitiliselt üle vaadata. Eriti 1680. aastate vaidluste puhul võib täheldada, kuidas

¹ Sellest reeglist on mõned erandid: Müncheni käsikirja kirjutaja Johann Hartmann Creidius on käsikirja märkinud nii oma nime kui ka kirjutamise aja ja koha (Põltsamaa 1694) (tiitel-leht ja märkus kirjutaja kohta on publitseeritud: Põhjaeestikeelsed 2007: 206, 208); Stockholmi käsikiri on dateeritud (1705); osale nn Pilistvere käsikirja raamatutele on peale märgitud, millal neid on toimetanud Stephanus Kniper ja millal on neid toimetatud Pilistveres; ühele Markuse evangeeliumi käsikirjale on kirjutaja lisanud oma initsiaalid.

poolte seisukohad ja hinnangud aja jooksul muutuvad vastavalt sellele, kellele ja mis asjaoludel aru antakse. Ühte eriti huvitavat juhtumit, kuningas Karl XI piiblitõlke asjus antud korraldusi, on eraldi käsitletud siinse töö neljandas artiklis. Allikate detailanalüüs võimaldas identifitseerida ka mõned seni tõlkeloo kontekstis käsitlemata või varem täiesti tundmatud materjalid – Liivimaa vaimulike kriitika Eestimaal 1670.–1690. aastatel kasutatud kirikukäsiraamatute keele kohta –, mida on käsitletud kuuendas artiklis.

3. Varasemad uurimused ja uurimisprobleemid

Uue Testamendi eesti keelde tõlkimisele on pühendatud arvukalt käsitlusi. Tegemist on kohustusliku teemaga niihästi eesti kirjanduslugudes kui ka ajaloo-ülevaadetes. Teemat on eri aspektidest käsitlenud nii ajaloolased, kirjandus- ja keeleteadlased kui ka teoloogid. Järgnevalt annan ülevaate teema uuritusest kolmest aspektist: tõlkimise käik, käsikirjad ja keeleküsimumused.

3.1. Uue Testamendi tõlkimise käik kuni 1715. aastani

Tagasivaateid eestikeelse trükisõna kujunemisloole võib leida juba 17. sajandil ilmunud kirikukäsiraamatute eessõnadest (HHKB 1656: a_{ij}–b_{viiib}, Ikola 1983), põhjalikum ülevaade nii tallinna- kui ka tartukeelsete raamatute väljaandmisest on antud 1715. aastal Tallinnas ilmunud Uue Testamendi (edaspidi UT 1715) eessõnas. Piiblitõlkega seoses on seal mainitud nii Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi nõudmisel alguse saanud kollektiivset tõlkimist kui ka üksiktõlkijaid: Urvaste pastorit Johannes Gutsloffi, Kullamaa pastorit Heinrich Göseken vanemat, Hageri pastorit Christoph Blumet, Mihkli pastorit Heinrich Göseken nooremat ja Jõhvi pastorit Stephanus Kniperit. Mainitud on Wastse Testamendi tõlkimist, 1686/87. aasta piiblikonverentse, seal osalenuid ja kolme peamist esile kerkinud tülüküsimumst: alusteksti, kirjaviisi ja trükikohta, mis on jäänud ka järgnevate käsitluste lahutamatuks osaks. Piiblikonverentside järgsest ajast on esile tõstetud seda, kuidas vaimulikud Põhjasõja aastail Tallinna pagesid, ning Uue Testamendi tõlkimist, revideerimist ja parandamist Eesti- ja Liivimaa pastorite poolt Eestimaa piiskopi Jacob Lange korraldusel aastal 1706 ja hiljemgi, kuni trükiotsuse tegemiseni 1713. aastal. (Hoppius 1715: b_a–b_{2b})

1817. aastal ilmus Karl Gottlob Sonntagi peamiselt Liivimaa ülemkonsistooriumi materjalide põhjal koostatud ülevaade läti ja eesti piiblitõlke ajaloost kuni ülevaate kirjutamise ajani. UT 1715 eessõna pole ta saanud kasutada, eesti piiblitõlke varasema perioodi kohta käiva info on ta ammutanud Heinrich Gösekeni grammatika (1660) eessõnast. Hilisemast perioodist rääkides toetub ta sageli 18. sajandi algusest pärinevatele materjalidele, mistõttu on tema 1680.–1690. aastate käsitluses ebatäpsusi. Samas on Sonntag esimene, kes on ulatuslikult kasutanud väga olulist allikat, Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri sekretäri Emanuel Regeri poolt 1692. aastal kubermangu kameriirile

Paul von Strokirchile esitamiseks kokku pandud arvedokumente, mis võimaldas tal sedastada, et Wastse Testamendi peamine tõlkija oli Adrian Virginius (Sonntag 1817: 24). UT 1715 eessõnas oli Wastse Testamendi tõlkijatena nimetatud Rõuge pastorit Nicolaus Hardungit, Kambja pastorit Andreas Virginiust ja Tartu eesti koguduse pastorit Marcus Schützi (Hoppius 1715: b_b).

Villem Reiman „Eesti Piibli ümberpanemise loos” (1. trükk 1889, 2. trükk 1890), milles ta käsitleb perioodi katoliku ajast kuni esimese eestikeelse täispiibli ilmumiseni (1208–1739), üldjuhul oma allikatele ei viita. Trükitud allikatest on ta maininud Johannes Gutsloffi grammatika eessõna (1648), Joachim Sellius poolt Heinrich Gösekeni matustel peetud jutlust (Sellius 1682) ja Ahrensi Hornungi-käsitlust (Ahrens 1845), kuid peale nende tundub ta olevat kasutanud ka UT 1715 eessõna ja Sonntagi käsitlust. Arhiiviallikaid on ta Uue Testamendi käsitluse koostamisel kasutanud ilmselt ainult üksikuid või üldse mitte.

Seni põhjalikem tallinnakeelse Uue Testamendi tõkeloo käsitlus on ilmunud rootsi ajaloolaselt Fredrik Westlingilt (rootsi keeles 1892, saksa keeles 1893), kes on Rootsi Riigiarhiivi ja Eestimaa konsistooriumi arhiivi materjalide põhjal andnud ülevaate tõlkimise käigust alates Stahli käsiraamatutes trükitud piiblikatketest kuni tallinnakeelse Uue Testamendi ilmumiseni 1715. aastal. Ta jaotab oma käsitluse kolme suuremasse peatükki:

- 1) „Tõlketöö aastail 1641–1685.” Siin käsitletakse tõlketöö algust Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi ajal 1640. aastate esimesel poolel, tõlke valmimist 1643. aastal ja selle revideerimist, rüütelkonna soovimatust tööd rahastada ja tegevuse soikumist pärast Reiner Brockmanni surma 1649. aastal. Mainitud on Heinrich Gösekeni ja Johannes Gutsloffi ühist tõlketööd Tallinnas 1656/57. aastal ja allikate kasinust perioodi 1657–1680 kohta. Sellest perioodist on nimetatud ainult seda, et Göseken ja Christoph Blume said kumbki valmis oma Uue Testamendi tõlke ning et 1666. aastal taotles Eestimaa piiskop Johann Jacob Pfeiff valmis tõlke trükikulude katmist ja sai ka positiivse vastuse. Sellest hoolimata tööga edasi ei jõutud, kuni 1680. aastal otsustati Uue Testamendi tõlke toimetamine jälle ette võtta ja saadi 1682. aastal ka kuningalt trükiraha. Antakse ülevaade toimetamistöö organiseerimisest ja kulgemisest Eestimaal, oluline takistus oli evangeeliumide tõlgete hävimine Toompea põlengus 1684. aastal.
- 2) „Liepa ja Pilstvere konverents ning läbirääkimised ja tülid kindralsuperintendent Fischeri ja Eestimaa konsistooriumi vahel aastail 1685–1694.” Selles peatükis antakse ülevaade Liivimaa kindralsuperintendenti Johann Fischeri edusammudest läti- ja tartukeelse piiblitõlke organiseerimisel Liivimaal ning tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise usaldamisest tema kätte. Käsitletakse Eesti-, Liivi- ja Saaremaa vaimulike kokkusaamisi ehk nn piiblikonverentse Liepas (1686) ja Pilstveres (1687) ning antakse ülevaade kolmest olulisest tuleküsimumusest (alustekst, valmiva tõlke keel ja kirjaviis ning trükikoht), mille üle vaieldi veel aastaid pärast konverentse ja mille kohta saadi kuningalt mitu osalt vastuolulist korraldust, mis pakkusid

omakorda ainekate tihedaks kirjavahetuseks Stockholmi ning Eesti- ja Liivimaa vahel. Mainitud on Eestimaa konsistooriumis 1688. aastal Bengt Gottfried Forseliuse kirjavähi uuendamise ettepanekutele vastuseks kompromissina koostatud nn vahelmist ehk *medium*-kirjavähi. Fischer üritas 1690. ja 1694. aastal korraldada uusi kokkusaamisi Eestimaa vaimulikega, kuid tulutult.

- 3) „Johann Hornungi ja Adrian Virginiuse tõlge, selle revideerimine ja trükkimine.” Siin käsitletakse Liivimaal Fischeri eestvõttel toimunud tõlketööd, tallinnakeelse kirikukäsiraamatu ilmumist Riias 1695. aastal ja selle keelustamist Eestimaa konsistooriumi nõudmisel ning seejärel juba 18. sajandi alguse katseid tallinnakeelne Uus Testament trükki anda. 1703. aasta 21. juulil sai Liivimaa kindralsuperintendent Olaus Bergius kuningalt loa piibel trükki anda, kuid Põhjasõja tingimustes polnud võimalik seda ellu viia. Liivimaalt Tallinna pagenuvaid vaimulikuid revideerisid käsikirja koos sealsete kolleegidega ja näitasid töö 1706. aasta detsembris Eestimaa konsistooriumis ette, kuid konsistoorium piiskop Jacob Langi juhtimisel nõudis, et tõlge enne trükki üle vaadataks. Toimetajatel tekkis idee anda käsikiri trükki hoopis Saksamaal, kus see olnuks odavam. Kui aga konsistoorium sellega ei nõustunud ja tundus, et abi polnud ka sellest, kui Eestimaa asekuberner kindralmajor Wolmar Anton von Schlippenbach pöördus toetuse saamiseks kuninga poole, saatis üks toimetamistöös osalenuist, Tallinna Pühavaimu kiriku pastor Eberhard Gutsleff liivimaalastest toimetajate nõusolekul 1707. aasta suvel oma poja Heinrichi koos käsikirjaga Saksamaale, et ta parajasti Saksimaal viibivalt kuningalt trükiloa ja -raha nõutaks. Asjade selline käik polnud Eestimaa konsistooriumile sugugi meeltemööda, peale selle elavnes taas Liivimaa ülemkonsistoorium eesotsas kindralsuperintendent Gabriel Skraggega, kellele meenus 1703. aastal kuningalt saadud luba terve piibel Liivimaal trükki anda, ja nad hankisid kuningalt kinnituse, et piibli trükkimise luba jääb neile. Heinrich Gutsleffi reis jäi tulemusteta. Segadused rahaasjadega ja Põhjasõja sündmused ei võimaldanud uut Testamenti siiski trükki anda. 1713. aastal võeti asi Tallinnas aga taas käsile ja otsustati lahkkelide vältimiseks ilma muudatusteta ära trükkida 1707. aastal Tallinnas toimetatud tõlge. Trüki aluseks sai selle tõlke mustandversioon, mis oli Eberhard Gutsleffi käes, käsikirjas esinenud väiksemad lüngad täitis tema poeg Heinrich Gutsleff.

Westlingi uurimust võib kahtlusteta pidada seni usaldusväärseimaks käsitluseks tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkeloo kohta. Eesti ja läti piiblitõlkest 1680/90. aastatel on Westling andnud lühiülevaate veel Liivimaa kirikuloo käsitluses, kus ta vaatleb muu hulgas põhjalikumalt Wastse Testamendi ja 1695. aastal Riias ilmunud tallinnakeelse kirikukäsiraamatu konfiskeerimisega seonduvat (Westling 1904: 43–51; rootsi keeles ilmus sama käsitlus 1901. aastal). Pärast Westlingit kirjutanud autorid keskenduvad enamasti kitsamale perioodile või probleemile, kõige sagedamini 1680. aastate keskpaiku tekkinud tülile Eestimaa

konsistooriumi ja Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri vahel ning Wastse Testamendi konfiskeerimisele 1691. aastal.

Pärast Westlingi uurimust andis Villem Reiman piiblikonverentsidest ja keeleproblemaatikast põhjalikuma ülevaate arhiiviallikele tuginevas Forseliuse-käsitluses (Reiman 1895a: 13–23) ja täpsustas Müncheni (Reiman 1895b) ning Stockholmi ja Tartu käsikirja (Reiman 1901) taustu selgitades Uue Testamendi tõlkimise ja ümberkirjutamise käiku Liivimaal pärast piiblikonverentse ja käsikirjade liikumist 18. sajandi esimesel kümnendil. Seejuures on ta tuginenud olulisele allikale, mida oli küll kasutanud Sonntag, kuid mitte Westling, nimelt Liivimaa ülemkonsistooriumi 1704.–1708. aasta missiivile (LVVA 233-4-1176).

18. sajandi alguse sündmuste kohta on Halle Francke asutuste pearaamatukogust ja Berliini Riigiraamatukogu käsikirjakogust uusi allikaid käibesse toonud Olaf Sild. Uue Testamendi tõlkimise ajaloo seisukohalt on nende seas kõige olulisemad Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffi kirjad August Hermann Franckele 1713. ja 1716. aastast (Sild 1928a: 13–22). Ühtlasi on Sild niihästi nimetatud kirjade kui ka Eestimaa konsistooriumi protokollide alusel esitanud täpsustavaid andmeid Uue Testamendi käsikirja revideerimise kohta Tallinnas 1706. aastal ja Heinrich Gutsleffi 1707. aasta Saksamaa-käigu kohta kuningalt käsikirja trükkimiseks toetuse saamiseks (Sild 1928a: 85–86; 1929: 144–147).

Johan Kõpp käsitleb eestikeelse piiblitõlke temaatikat oma raamatu „Kirik ja rahvas” peatükis „Piibli tõlke eeltöid rahuajal ja suure sõja valudes”. Tema käsitluse juures tuleb silmas pidada, et Kõpu eesmärk pole olnud esitada täielikku eesti vaimuliku kirjanduse tekkimise ajalugu, „vaid ainult mõningat materjali lisaks või täienduseks tänini kasutatud ainesele”. Seetõttu ei kirjelda ta enda hinnangul juba küllaltki tuntud sündmusi ja asjaolusid, puudutades neid peamiselt ainult selleks, et esitatud sugemed ühisesse raamistikku paigutada. (Kõpp 1959: 61) Kõpu piiblitõlkekäsitlus on väga selgelt Rootsi Riigiarhiivi materjalide keskne, ta refereerib ulatuslikult sealseid allikaid, näiteks suurem osa piiblitõlkega seonduvast probleemistikust on esitatud Eestimaa konsistooriumi ühe väga põhjaliku 1689. aasta kirja alusel, mis käsitleb tallinnakeelse Uue Testamendi ja muu kirikukirjanduse väljaandmist ning 1680. aastate keskel Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeriga tekkinud konflikti tagamaid. Sama kirja oli kasutanud ka Westling. Huvitavaid üksikasju on Kõpp esitanud eelkõige 18. sajandi alguse sündmuste kohta, kui päevakorral oli Johann Hornungi ja/või Adrian Virginiuse poolt² 1687/88. aasta paiku tallinna keelde tõlgitud Uue Testamendi käsikirja saatus. Liivimaa ülemkonsistooriumi 18. sajandi alguse kirju, mida Kõpp on kasutanud Rootsi Riigiarhiivis, oli Liivimaa ülemkonsistooriumi missiivi alusel kasutanud juba Reiman.

Herbert Salu on piiblitõlkest ülevaate andnud raamatus „Eesti vanem kirjandus” (Salu 1974: 58–61, 99–104). Peale selle on ta mitmes artiklis käsitlenud

² Allikatest võib leida erinevaid andmeid selle kohta, kas selle tõlke valmistas Hornung ükski või koos Adrian Virginiusega.

1680. aastate keskpaigas Eestimaa konsistooriumi ja Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri vahel tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise pärast tekkinud konflikte ning Wastse Testamendi konfiskeerimist 1691. aastal (Salu 1951: 183–193; 1965).

Uku Masing on 1670.–1690. aastatel Tallinnas ilmunud „Käsi- ja koduraamatu” trükkidele pühendatud artiklis (Masing 1970) käsitlenud ka Bengt Gottfried Forseliuse ettepanekuid kirjaviisi parandamiseks, Eestimaa konsistooriumis väljatöötatud kompromissi ehk nn *medium*-kirjaviisi, arutelusid kirjavii si üle Eestimaa konsistooriumis ja kiriklike raamatute trükkimisega seonduvat Tallinnas aastail 1688–1694. Ekslikult dateerib ta nn *medium*-kirjaviisi „esimese visandi” juba 1686. aasta 9. veebruariga,³ tegelikult asuvad 1688. aastal vastu võetud *medium*-kirjaviisi põhimõtted 1686. aasta aktide hulgas.⁴ Dokument on algselt olnud dateeritud, kuid daatumiga nurk on rebenenud, nii et näha on ainult aastaarvust number 8 ja kuunimetuse algus *Feb*.

Eestikeelse Uue Testamendi tõlkimise loole on eraldi peatüki pühendanud läti ajaloolane Edgars Dunsdorfs läti piiblitõlke ajaloos (Dunsdorfs 1979). Sama raamatu lisas on Dunsdorfs publitseerinud läti piiblitõlke ajaloo seonduvaid dokumente Rootsi Riigiarhiivist ja Läti Riiklikust Ajalooarhiivist aastatest 1681–1702, millest enamik pakub huvi ka eesti piiblitõlke ajaloos seisukohalt. Eesti tõlke käsitlemisel tugineb Dunsdorfs enamjaolt arhiiviallikatele ja mõnele trükist ilmunud tööle (nt Wieselgren 1943, Salu 1951, Westling 1901), kuid ta pole kasutanud Westlingi tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkeloo uurimust. Dunsdorfs keskendub eesti piiblitõlke käsitluses 1680.–1690. aastate konfliktidele: tülile tõlke alusteksti ning Eestimaa konsistooriumi ja Liivimaa kindralsuperintendendi kompetentsi piiride pärast ja eestikeelse Uue Testamendi konfiskeerimise käsule 1691. aastal. Viimane takistas ka läti piibli levitamist. Dunsdorfs refereerib ulatuslikult eelkõige kuninga korraldusi ja Fischeri kirju.

Aivar Põldvee on Keila pastorile Anton Heidrichile pühendatud artiklis täpsustanud Uue Testamendi ettevalmistustöid Eestimaa konsistooriumis 1680. aastatel ning andnud ülevaate Heidrichi rollist keeletulis ja Uue Testamendi tõlkimisel (Põldvee 1989: 608–611). Heidrich on ilmselt kõige negatiivsemalt kujutatud tegelane 17. sajandi eesti piiblitõlke ajaloos – iseloomulik on näiteks Herbert Salu hinnang (1974: 58) tema ja Väike-Maarja pastori Johann Engelhard Benderi kohta: vähese keeleoskusega ning kitsa silmaringiga isikud. Põldvee uurimus murendab senist mustvalget käsitlust.

Greta Wieselgren (1993) on käsitlenud tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise käiku Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri tegevusega seoses, keskendudes 1680ndate keskel tekkinud konfliktile ja Wastse Testamendi konfiskeerimisele Rootsi unifitseerimispoliitika taustal. Muu hulgas juhib Wieselgren tähelepanu asjaolule, et samal ajal vaieldi ka Rootsis uue rootsikeelse piiblitõlke lähtekeele üle, s.t kas tõlkima peaks Lutheri piibli või algteksti järgi.

³ Sama väide mõnevõrra teisenenud kujul: Aarma 1993: 409, Paul 1999: 363.

⁴ Sellele on viidanud juba Westling 1893: 521, märkus 3.

Liivi Aarma on mitmes artiklis, nt tsensuuri ja trükiprivileegide (Aarma 1993, 1995) ning Johann Fischeri tegevuse kohta (Aarma 1996a), käsitlenud ka tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimist, peamiselt seoses 1680ndate keskel Eestimaa konsistooriumi ja Liivimaa kindralsuperintendendi vahel tekkinud lahkkelidega. Muu hulgas on ta üritanud selgitada, miks selline lahkeli üldse tekkis: Aarma käsitluse järgi seetõttu, et kuningas andis 1682. aastal mõlemale poolele loa ja toetuse tallinnakeelne piibel välja anda. Peale selle on ta toonud Regeri arveraamatust käibele uusi andmeid Wastse Testamendi ja piiblikonverentside finantseerimise kohta, kuid paraku tuleb neisse suhtuda ettevaatlikult (vrd Põldvee 2000a: 283–285).

Toomas Pauli monograafiat sai eespool juba mainitud. Lühematest refererivatest ülevaadetest võib esile tuua Alar Laatsi käsitlust (1989), mis toetub peaaesjalikult Westlingi, Reimani ja Kõpu töödele ja on tänu sellele üldjoontes küllaltki usaldusväärne. Seni värskeimad ülevaadet 17. sajandi piiblitõlke ajaloo kohta pärinevad Kristiina Rossilt (2008), kes keskendub säilinud käsikirjadele ning tõlke- ja keeleküsimatele, ja Raimo Raagilt (2009: 233–237), kes käsitleb väga lühidalt Johann Fischeri trükikoja tegevust, kuninga vastuolulisi korraldusi 1680. aastate algul, piiblikonverentse ja nendega seondunud tüküsimusi ning Wastse Testamendi konfiskeerimist 1691. aastal.

3.2. Uue Testamendi käsikirjad

Uue Testamendi tõlkimise käigule pühendatud uurimustes pole üldjuhul peatutud sellel, millised käsikirjad neis uurimustes kirjeldatud sündmuste käigus valmisid ning kas need on säilinud või mitte. Näiteks Westling, kes on käsitlenud põhjalikult tervet tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise käiku alates 1640ndatest kuni 1715. aastani välja, esitab küll allikates leiduvad andmed ühe või teise käsikirja kohta,⁵ kuid pole viidanud tema käsitluse ajaks juba leitud Müncheni ja Stockholmi käsikirjale. UT 1715 eessõnas ja hiljem selle eeskujul nt ka Ahrensil (1845: 37) ja Reimanil (1890: 40) esinevat väidet, nagu oleks Pilistveres revideeritud käsikirjad pärast konverentsi kaduma läinud,⁶ ei kummuta Westling mitte viitega käsikirjadele endile, vaid sellega, et kaasaegsetes allikates on neist käsikirjadest hiljem korduvalt juttu ning nende kaotsimineku kohta pole kordagi midagi öeldud (Westling 1893: 519, märkus 3). Sama joont on järginud ka Toomas Paul oma monograafias: ta refereerib arvamusi ja eri käsitlusi kunagi olemas olnud või teadaolevate käsikirjade kohta, kuid pole püüdnud vähem tuntud käsikirjade olemasolule ise kinnitust leida. Eelkõige kehtib see Pilistvere käsikirja kohta: Pilistvere konverentsile

⁵ Näiteks mainib ta, et vähemalt mingi osa Christoph Blume tõlkest oli 1695. aastal hoiul Eestimaa konsistooriumis (Westling 1893: 439).

⁶ Kui UT 1715 eessõna järgi (Hoppius 1715: b₂) polnud need käsikirjad selle kirjutamise ajani veel nähtavale tulnud, siis Ahrensi ja Reimani allikaviiteta andmeil leitud need hiljem Eestimaa konsistooriumi arhiivist jälle üles.

pühendatud peatükis (Paul 1999: 367–371) sellest juttu ei ole, Pilišveres revideeritud Markuse evangeeliumi on möödamines mainitud peatükis „Münchenis ja Stockholmis asuvad käsikirjad” (Paul 1999: 398), kuid pole problematiseeritud, kas käsikiri, millele selles peatükis refereeritud Olaf Sild viitab, on tänapäevani säilinud või mitte.

On irooniline, et enne UT 1715 ilmumist tekkinud käsikirjad, mille olemasolu kuni üsna hiljutise ajani oli ainsana teadvustatud,⁷ asuvad mõlemad väljaspool Eestit (Münchenis ja Stockholmis). Eestis asuvatest 17. sajandi piiblitõlke käsikirjadest olid üldiselt teada ainult Vana Testamendi käsikirjad: Johannes Gutsloffi oma ning isale ja pojale Andreas ja Adrian Virginiusele omistatav tõlge. Katkendeid neist neljast on korduvalt publitseeritud, muu hulgas ka Andrus Saareste ja Arno Rafael Cederbergi kogumikus „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi” (1925–1931), kuid eriti märgatavat huvi ei tuntud kaua ka nende vastu.⁸ Praeguseks on olukord muutunud ja Eesti Keele Instituudi juures on koostamisel suurejooneline eesti piiblitõlke ajalooline konkordants, mis peaks kunagi koondama suurt osa teadaolevaid käsikirju (<http://www.eki.ee/piibel/>).⁹ Hiljuti on publitseeritud Müncheni, Stockholmis ja Pilišvere käsikirja (Põhja-eestikeelsed 2007) ja Virginiuste Vana Testamendi tõlke osi (Virginiused 2003).

UT 1715-le eelnenud käsikirjad võib jagada kolmeks: esiteks Eestimaal valminud käsikirjad, millest varaseimat on tõenäoliselt hakatud koostama 1650. aastatel ja hiliseimad pärinevad 1690ndatest; teiseks Johann Hornungi (ja Adrian Virginiuse) koostatud tallinnakeelse Uue Testamendi tõlke ärakirjad 1694. aastast ja 18. sajandi algusaastatest; kolmandana on põhjust eraldi mainida Johannes Gutsloffi Uue Testamendi tõlget, mis on küll tartukeelne, kuid sattus 1656. aastal Tallinna ja on säilinud Heinrich Gösekeni ümberkirjutusena. Järgnevalt annan ülevaate nimetatud käsikirjade uurimisest, alustades nendest, mida seni on kõige rohkem käsitletud.

3.2.1. Johann Hornungi ja Adrian Virginiuse tõlke ärakirjad

Neid käsikirju on kolm ja need on oma asukoha järgi tuntud kui Müncheni, Stockholmis ja Tartu käsikiri. Müncheni käsikiri on dateeritud aastaga 1694, Stockholmis käsikiri aastaga 1705 ja Tartu käsikiri on dateerimata. Müncheni ja Stockholmis käsikiri leiti mõlemad juba 19. sajandil; kuidas Tartu käsikiri Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogusse jõudis, on teadmata.

⁷ Seda võib taas väita, toetudes Toomas Pauli monograafiale, kus on sellest perioodist eraldi käsitletud ainult neid kahte käsikirja (Paul 1999: 396–399).

⁸ Näiteks Virginiustele omistatava Vana Testamendi tõlke kohta on Kristiina Ross (2003: 9) kirjutanud, et see „on olnud just nagu mingis kultuuriloolises mustas augus peidus”.

⁹ 2011. aasta juuni seisuga olid seal Uue Testamendi käsikirjadest kättesaadavad terve Johannes Gutsloffile omistatav tõlge ja Müncheni käsikiri.

3.2.1.1. Müncheni käsikiri

Münchenis kuninglikus raamatukogus (tänapäeval Baieri Riigiraamatukogu) asuvast eestikeelsest Uue Testamendi käsikirjast andis esimest korda märku Kaasanis töötav professor Theodor Struve ajakirjas *Inland* 1859. aastal, A. Schiefner täiendas seda teadet Müncheni raamatukogu trüki ilmunud käsikirjakataloogi järgi (Reiman 1893b). Seejärel langes käsikiri mõneks ajaks unustusse, kuni raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter juhtis 1891. aasta suvel Tartu ülikooli professori Leo Meyeri tähelepanu samale kataloogisissekandele (Reiman 1893a: 22–23).

Käsikirja dateerimine ja autorsus probleeme ei tekita: tiitellehel on kirjutamise kohaks ja ajaks märgitud Põltsamaa 1694, tõlkijaks ja kirjapanijaks aga Johann Hartmann Creidius, kes oli sel ajal Põltsamaal abiõpetaja. Esimestest käsitlustest peale pole märget Creidiuse kui tõlkija kohta tõsiselt võetud, vaid nii Karl August Hermann (1892) kui ka Villem Reiman (1893a, 1895b) on pidanud seda selle käsikirja ära kirjakaks, mille Johann Hornung valmistas kindral-superintendent Fischeri korraldusel pärast piiblikonverentse 1687. aastal Adrian Virginiuse juures Puhjas. Seda oletust kinnitavad kaasaegsed allikad: Adrian Virginiuse, Põltsamaa pastori Johann Andreas Dorschi ja Creidiuse enda kirjad aastatest 1703–1705, kus on otse öeldud, et Creidius kirjutas ümber selle eksemplari, mille Hornung ja Virginius olid 1688. aastal Fischerile üle andnud (Köpp 1959: 73–74).

3.2.1.2. Stockholmi ja Tartu käsikiri

Esimesena kirjeldas illustatsioonidega kaunistatud Stockholmi käsikirja Rootsi Kuninglikus Raamatukogus töötanud Soome kirjanik Adolf Ivar Arvidsson 1827. aastal, lisades kirjeldusele ka mõned tekstinäited. Arvidssoni kirjeldusele toetus Villem Reiman oma „Eesti Piibli ümberpanemise loos” (1890: 51, 109), kus ta omistas selle käsikirja Arvidssoni esitatud tekstinäidete põhjal Johann Hornungile. Kuid et Arvidssoni kirjelduses on käsikirja Pärnus Liivimaa ülemkonsistooriumile sisseandmise aeg märgitud ekslikult – 23. märts 1705, peab olema 23. märts 1708 – ja Reimanil ilmselt polnud toona kasutada asjakohaseid arhiiviallikaid, oletas ta, et Hornung esitas ise oma käsikirja Pärnus ülemkonsistooriumile, kui oli kuulnud, et Tallinnas tema tööd üle vaadati ja taheti trükki anda. Käsikirja tähelepanuta jätmist selgitas Reiman Ahrensi Hornungi-käsitluse (1845) vaimus Hornungi hävitatud mainega.

Hoopis teist laadi on Reimani 1901. aasta uurimus. Vahepeal oli Õpetatud Eesti Selts saanud Stockholmist faksiimile ühest käsikirja leheküljest (Hausmann 1901) ja Reiman oli leidnud mitu uut olulist arhiiviallikat, eelkõige eespool juba mainitud Liivimaa ülemkonsistooriumi missiivi aastaist 1704–1708. Faksiimile ja enda käsutuses olnud kirjade alusel omistas Reiman käsikirja Pilstvere pastorile Johann Daniel von Bertholdile, keda on allikates korduvalt seostatud Uue Testamendi ümberkirjutamisega, mõningatel andmetel oli ta selle koguni viis korda ümber kirjutanud (Reiman 1901: 179). Reiman oletas, et praegu Stockholmis asuv eksemplar, mille Berthold oli 1705. aastal ümber

kirjutanud ja mille ta 1708. aasta märtsis Pärnusse ülemkonsistooriumile saatis, ei kajastanud kõige viimast toimetamisvoorust Tallinnas, vaid 1707. aastal Tallinnas revideeritud käsikiri oli Heinrich Gutsleffi käes, kes oli selle kuningalt trükiraha nõutava minnes Saksamaale kaasa võtnud – sellele näib viitavat Liivimaa ülemkonsistooriumi kiri, milles pärast seda, kui Bertholdi käsikiri oli 1708. aasta märtsis Pärnusse jõudnud, nõuti Gutsleffilt puhtalt ümber kirjutatud ja Tallinnas toimunud viimase revisjoniga kooskõlas olevat käsikirja (Reiman 1901: 177).

Samas artiklis käsitles Reiman ka Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogus asunud terviklikku dateerimata, kuid Stockholmi käsikirjaga sõnastuselt väga sarnast Uue Testamendi tõlkekäsikirja, mille ta omistas käekirja alusel samuti Bertholdile. Kas see valmis enne või pärast Stockholmi käsikirja, jättis Reiman lahtiseks (Reiman 1901: 179).

See Reimani artikkel on järgmistel uurijatel enamasti kahe silma vahele jäänud – ainus erand on Toomas Paul, kes aga tundub viitavat sellele eksikom- bel, sest väidab, nagu püüaks Reiman selles tõestada, nagu oleks Stockholmi käsikirja näol tegemist Hornungi versiooniga – sellel seisukohal oli Reiman olnud aga „Eesti Piibli ümberpanemise loos”. Seetõttu pole ka Tartu käsikirja pärast Reimani uurimust enam mainitud, kuigi on võimalik, et Andrus Saareste käsitles seda Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekul ettekandes, kus ta koosolekuteate andmetel võrdles esmajoones keeleliselt Johann Hornungi Uue Testamendi tõlke olemasolevaid redaktsioone (Müncheni, Stockholmi ja ühte nimetatud käsikirja ning katkeid „Koddo ning Kirgo ramat’ust”) (Muuk, Tooms 1927: 149) – et ettekande põhjal ilmselt artiklit ei ilmunud, ei saa küll olla päris kindel, et nimetu käsikirja all on silmas peetud Tartu käsikirja, kuid see on küllaltki tõenäoline, sest ühtegi teist sobivat käsikirja pole teada. Lühidalt on Tartu käsikirja kirjeldanud siinse töö autor (Tafenau 2007b). Tänapäeval asub see Eesti Kirjandusmuuseumi eesti kultuuriloolises arhiivis (f 192, M.A. 145).

Järgmised Stockholmi käsikirja käsitlused olid inspireeritud käsikirja laenam- misest Tartu ülikooli raamatukogule Andrus Saareste korraldusel ja sellest valmistatud koopia kättesaadavusest. Arno Rafael Cederberg (1927) uuris, kuidas tõlge Stockholmi Kuninglikku Raamatukokku sattus. Peamiselt West- lingi uurimusele toetudes jõudis ta järeldusele, et Stockholmi käsikiri on Liivi- ja Eestimaa pastorite poolt 1705. aastal¹⁰ Tallinnas revideeritud käsikirja puh- tand, millega Heinrich Gutsleff Saksamaal käis ja mis hiljem anti üle Liivimaa ülemkonsistooriumile Pärnus.

Olaf Sild seevastu juhtis uurimuses „August Hermann Francke’ mõjud meie maal” tähelepanu sellele, et arvamus, nagu oleks Heinrich Gutsleff selle Uue Testamendi tõlke eksemplari, mille ta kuningale Saksimaale viis, jälle ise tagasi toonud ja Pärnus konsistooriumile üle andnud, on vastuolus tema leitud mater- jalidega, mille järgi on Gutsleff veel 1708. aasta augustis Lübeckist kirja

¹⁰ Cederberg paigutab seega Tallinna ühisrevisjoni tunduvalt varasemasse aega kui Reiman.

saatnud. Seetõttu oletab Sild, et Gutsleff võis käsikirja jätta kuninga kantseleisse, kust kuningas selle Pärnusse saatis (kust see siis hiljem omakorda koos ülemkonsistooriumi arhiiviga Stockholmi viidi), kuid möönab ise kohe, et UT 1715 eessõna järgi jääb mulje, et Liivimaa ülemkonsistoorium nõudis endale puhtandeksemplari Tallinnast. (Sild 1928a: 85–86) Seda vastuolu Sild selgitada ei püüa. Eraldi artikli on Sild pühendanud Stockholmi käsikirja kirjutajale (Sild 1928b). Ta omistas käsikirja käekirja alusel Johann [Daniel] von Bertholdile, nagu oli teinud juba Reiman, ning järeldas samamoodi nagu Cederberg – vaieldes ühtlasi vastu Reimani „Eesti Piibli ümberpanemise loos” esitatud väitele, nagu oleks Stockholmi käsikirja näol tegemist Hornungi käsikirjaga –, et see on „kirja pandud nende meeste töötulemusena, kes Tallinnas revideerisid *die von dem sel. Gen. Superind. Fischer beförderte versionem Esthonicam in manuscripto*”, s.t kindralsuperintendent Fischeri edendatud eestikeelse tõlke käsikirja. Ehkki Sild viitab Heinrich Gutsleffi hilisemale hinnangule, et Tallinnas revideeriti käsikirja „umbes 1706”, oletab ta, et „revideerimistöö algas 1705 ja käsikirjale kirjutati a. 1705, kuna puhtalt ümberkirjutuse töö järgnes järk-järgult revideerimistööle” (Sild 1928b: 661; 1928a: 86, märkus 1). Ka hilisemates ülevaatekäsitlustes on väljendatud seisukohta, et Stockholmi käsikiri on 1704/05. aastal Tallinnas toimunud ühisrevisjoni tulemuse puhtandversioon (EKA I: 153; Ross 2007: 567–568).

3.2.1.3. Ekskurss: Lisandusi Stockholmi ja Tartu käsikirja saamisloole

Küsimus, millisest toimetamistöö etapist Stockholmi ja Tartu käsikiri pärinevad, pole seega kaugeltki lahendatud. Siin juba refereeritule saab väärtuslikku lisa Johan Kõpu käsitlusest: ta tsiteerib mitut olulist Rootsi Riigiarhiivi dokumenti, mida varasemad uurijad pole kasutanud, kuid mis täiendavad oluliselt Reimani kasutatud Liivimaa ülemkonsistooriumi missiivi, sest kui viimases on ärakirjad ülemkonsistooriumi poolt väljasaadetud kirjadest, asuvad Rootsi Riigiarhiivis omakorda ülemkonsistooriumile laekunud vastused (ja ka ülemkonsistooriumi poolt Rootsi saadetud kirjade originaalid). Stockholmi käsikirjast Kõpp juttu ei tee ega ole üritanud ka ulatuslikult refereeritud kirju ammendavasse süsteemi viia. Ta ei maini otsesõnu ka 1703. aasta 21. juulil kuningas Karl XII poolt Liivimaa kindralsuperintendentile Bergiusele antud korraldust, millega usaldas talle eestikeelse piibli tõlkimise ja trükkimise ning mis on otsene põhjus, miks Liivimaa ülemkonsistoorium 18. sajandi algul Uue Testamendi trükikõlbuliku käsikirja hankimise ja Vana Testamendi tõlkimise vastu huvi hakkas tundma (Westling 1893: 530, Reiman 1901: 169–170).¹¹ Stockholmi ja Tartu käsikirja ajaloolisse konteksti paigutamise seisukohalt on olulisim Pilstvere pastori Johann Daniel von Bertholdi kiri Liivimaa

¹¹ Vana Testamendi tõlkimise kohta sel ajal vt Tafenu 2009a: 690–692.

ülemkonsistooriumile, dateeritud Tallinnas 30. oktoobril 1705.¹² Berthold kinnitab selles, et ta oli Põltsamaa pastori Johann Andreas Dorschi palvel 1703. aasta detsembrist kuni 1704. aasta aprillini Uue Testamendi puhtalt ümber kirjutanud – see eksemplar oli siis, kui Berthold seda kirja kirjutab, pastor Dorschi käes, kes viibis parajasti Soomes. Peale selle oli Berthold, pärast seda kui ta oli asja üle rohkem järele mõelnud ja lasknud [Suure-Jaani] pastoril [Magnus] de Moulinil kui rahvakeelega sünnist saati tuttav¹³ tõlke üle vaadata,¹⁴ oma poegade tarvis ära kirjutanud veel ühe eksemplari, millele ta parajasti lisas veel paralleelkohti. Juhul kui selles asjas oleks korraldatud konverents ja tedagi oleks sinna kutsutud, oli ta valmis viimati nimetatud eksemplari kaasa võtma. (Köpp 1959: 73–74; RA, Livonica II: 418) Nende kahe eksemplari kohta on kirjeldusi säilinud teistelt pastoritelt. Tallinna Pühavaimu kiriku pastor Eberhard Gutsleff, kes, nagu tema kirja järgi otsustades tundub, oli olnud mingil määral kontaktisik Liivimaa ülemkonsistooriumi ja sõja jalust Soome, Saaremaale ja Eestimaa eri paikadesse põgenenud Liivimaa vaimulike vahel, kirjutab 26. oktoobril 1705 Tallinnast kindralsuperintendent Bergiusele Pärnusse (RA, Livonica II: 416), et Uus Testament on tõlgitud ja ta on seda tõlget ka ise käes hoidnud: Berthold, kes oli selle saanud pastor Dorschilt, oli selle puhtalt ümber kirjutanud, ise Prantsuse nahka köitnud ja leheservad kulanud. Mingit ühisrevisjoni ilmselt veel toimunud polnud, sest Gutsleff kirjutab, et kui mõlema [s.t Eesti- ja Liivimaa] vaimulikkonna esindajad selle revideeriksid, saaks selle varsti trükki anda. Torma pastor Johann Justinus Schmahlenberg, kes oli äsja Saaremaalt Tallinna jõudnud, teatab, et Berthold oli terve kreeka keelest eesti keelde tõlgitud ja revideeritud Uue Testamendi päris puhtalt ja piltidega illustreeritult enda jaoks ära kirjutanud,¹⁵ ning arvas, et kui konsistoorium soovib, saadab Berthold selle hea meelega ära (Köpp 1959: 74; RA, Livonica II: 416). On tõenäoline, et see piltidega illustreeritud eksemplar, mille Berthold oli enda tarbeks ära kirjutanud, on seesama, mille kohta Berthold ise ütles, et ta kirjutab selle ümber oma poegade jaoks. Samamoodi tundub usutav, et see illustreeritud eksemplar ongi see, mida tänapäeval teame Stockholmi käsikirjana – kui

¹² Ilmselt sedasama kirja peab silmas ka Villem Reiman (1901: 171), kui ta räägib Bertholdi 1704. aasta 30. oktoobri kirjast. Võimalik, et praegu Rootsi Riigiarhiivis asuvat kirja ennast ta polegi kasutanud. Reimani artiklis jutumärkides esitatud tsitaadid, millest võib jääda mulje, nagu pärineksid need Bertholdi kirjast, on tegelikult pärit Liivimaa ülemkonsistooriumi missiivist, vastusest Bertholdile 11. novembril 1705 (LVVA 233-4-1176, lk 136).

¹³ Köpp tõlgib (1959:74): „pärismaalasel”.

¹⁴ *nach dem ich dem Werke weiter nachgedacht, und von Hn Past. de Molin alß einem in vernacula gebohrnen übersehen laßen.*

¹⁵ Köpp tõlgib (1959: 74): „terve Uue Testamendi kreeka keelest eesti keelde tõlkinud ja revideerinud, üsna puhtalt ja piltidega illustreeritult enese tarvis ära kirjutanud.” Originaalis: *Es hat aber der Herr Pastor Johann Daniel Bertholdi von Pillistfer, welcher sich allhier auffhält, das gantze N.T. nach dem Griechischen ins Ehtnische übersetzt und revidieret, gantz rein und mit bildern illustrieret vor sich abgeschrieben.*

Berthold 1705. aasta oktoobris lisis sellesse veel paralleelkohti, on tõenäoline, et ta oli selle käsikirja valmis saanud suhteliselt hiljuti, millega on kooskõlas ka Stockholmi käsikirja dateering (1705). Teise käsikirja kirjeldus – nahkköites ja kullatud leheservadega – vastab Tartu käsikirja omale (vrd Tafenu 2007b: 564), mis võiks seega olla kirjutatud 1703. aasta detsembrist kuni 1704. aasta aprillini. Et Liivimaa ülemkonsistooriumi väitel oli Berthold Uue Testamendi koguni viis korda ümber kirjutanud, ei saa muidugi välistada, et käsikirju oli veelgi, kuid vähemalt praeguste andmete põhjal tundub, et säilinud kirjeldused vastavad just teada olevatele käsikirjadele.

Tsiteeritud kirjadest, eelkõige Eberhard Gutsleffi kirjast, peaks ka olema ilmne, et 1705. aasta lõpus polnud Eesti- ja Liivimaa pastorite ühisrevisjon Tallinnas veel toimunud, nagu eeldasid Sild ja Cederberg, ja usutav tundub Reimani oletus, et Bertholdi käsikiri, mis 1708. aasta märtsis Pärnusse ja sealt edaspidi Rootsi jõudis, tõepoolest ei rahuldanud Liivimaa ülemkonsistooriumi, sest selles polnud arvestatud kõige viimaseid korrekture. Tallinnas revideeritud versioon oli 1708. aasta algul ilmselt ikka veel Saksamaal viibiva Heinrich Gutsleffi käes, vähemalt soovitas Johann Andreas Dorsch sama aasta veebruari algul Pärnusse kirjutades ülemkonsistooriumil hankida kuninglik käsk, et enda kätte saada Heinrich Gutsleffi käes olev eksemplar, mille see oli enda tarbeks ära kirjutanud ja mis oli Dorschi sõnul väga korrektne, erinevalt nendest kahest eksemplarist, mis tema käes olid – nendes oli veel paljudes kohtades, mida tähele panna ja parandada (Köpp 1959: 76; RA, Livonica II: 144). Nagu Reiman viitab, nõudiski Liivimaa ülemkonsistoorium Tallinnas revideeritud käsikirja 1708. aasta märtsi lõpus Heinrich Gutsleffi käest endale (Reiman 1901: 177), sama aasta juuni alguseks oli saadud infot, et käsikiri on jõudnud Heinrichi isa Eberhardi kätte, kellel paluti see kas Pärnusse saata või Tallinnas pastor Dorschi kätte anda (LVVA 233-4-1176, lk 425–426). Kui 1713. aastal Tallinnas Uut Testamenti trükkima hakati, väitis Eberhard Gutsleff, et puhtalt ümber kirjutatud eksemplari olid Pärnu vaimulikud Dorsch, de Moulin ja Berthold enda kätte võtnud, tema kätte oli jäänud korrigeeritud eksemplar, mis oli aja jooksul pisut kahjustada saanud (Westling 1893: 536; EAA 1187-2-27, l. 16p).

Omaette küsimus on, et kuna seniste võrdluste alusel on Stockholmi (ja seega tõenäoliselt ka Tartu) ja Müncheni käsikirja vahelised erinevused suuremad kui erinevused Stockholmi käsikirja ning trükiversiooni vahel (Ross 2007: 570–571) – ehkki iseenesest on kõik kolm versiooni üksteisega üpris sarnased (vrd Põhjaeestikeelsed 2007) –, siis tuleb oletada, et 1706/07. aasta paiku Tallinnas enam käsikirja kuigi põhjalikult ei toimetatud, vaid suuremad muudatused olid tehtud juba varem, kas enne seda, kui Berthold 1703. aasta detsembris Tartu käsikirja kirjutama hakkas või selle kirjutamise ajal; Stockholmi käsikirja kirjutamise eel või ajal on ta lisaks, nagu eespool mainitud, konsulteerinud Magnus de Mouliniga. 1706/07. aasta revideerimise kohta on vastukäivaid andmeid: 1707. aasta juulis olid Eestimaa konsistooriumi jõudnud kuuldused, et Heinrich Gutsleff on koos tõlkega Tallinnast lahkunud isegi enne, kui käsikiri oli täielikult revideeritud (Sild 1929: 144). Heinrich Gutsleff ise

kirjutab 1716. aastal, et ühisrevisjon algas Tallinnas umbes 1706. aasta sügisel ning et ta saadeti kuninga juurde pärast seda, kui sellega oli valmis saadud (Sild 1928a: 20). Heinrichi isa Eberhard Gutsleff aga teatas 1708/09. aastal Eestimaa konsistooriumile, et Heinrich oli kuninga resolutsiooni oodates ning hiljem, kui ta oli resolutsiooni kätte saanud, aga laevad talve tõttu enam ei sõitnud, Halles venna juures korteris olnud ja seal Uue Testamendi tõlget enda jaoks ära kirjutanud ja toimetanud ning oma märkmeid pidevalt Tallinnasse kolleegiumile saatnud, niikaua kui laevad jälle sõitma hakkasid ja ta esimese laevaga¹⁶ Lübeckist tulema sai (EAA 1187-2-25, l. 41; 1187-2-393, l. 348; vrd Westling 1893: 534). Eberhard Gutsleffi teadete eesmärk oli tõendada, et Heinrich polnud Halle ülikoolis õppimas käinud, sest Rootsi amatel oli pietistlikku Halle ülikooli astumine keelatud ning selle põhjendusega oli 1708. aasta sügisel Heinrichilt jutlustamis luba ära võetud (Sild 1929: 142–143; vrd Sild 1928b: 9–10; Tering 2008: 145), mistõttu ta võis olla huvitatud sellest, et poja tööd Uue Testamendi käsikirja kallal võimalikult esile tõsta. Igal juhul on hilisem info kooskõlas Dorschi väitega, et kõige korrektsem eksemplar oli 1708. aasta kevadtalvel Heinrich Gutsleffi käes: tundub tõenäoline, et Heinrich Gutsleff võttis kuninga juurde kaasa 1706/07. aasta toimetamisvoorus parandatud käsikirja, kui põhjalikult või pealiskaudselt seda ka polnud parandatud, kirjutas käsikirja Halles ümber ning toimetab puhtandi 1708. aasta kevadel Tallinna.

Päriselt pole ka selge, millise käsikirja põhjal Berthold oma ärakirjad tegi. Creidius teatas 1705. aasta oktoobris Liivimaa ülemkonsistooriumile, et tema on ainuke, kellel selline käsikiri on (RA, Livonica II: 416) – seda kinnitab ka Dorschi 1703. aasta teade (RA, Livonica II: 415), et tema koopiakäsikiri oli hiljutises vaenlaste rünnakus kaduma läinud. Sellest hoolimata organiseeris Dorsch mingi käsikirja ümberkirjutamist, teatades 1704. aasta 10. märtsil praost Reiner Broocmannile, et ta on juba lasknud osa tõlget ümber kirjutada ning et Creidius, kes ei taha oma köidetud käsikirja käest anda, on valmis ümber kirjutama ülejäänud (RA, Livonica II: 445). Juba mainitud 1705. aasta oktoobri kirjas ei maini Creidius aga ühtegi oma käsikirjast tehtud ärakirja ega ka mingit lõiku, mille ta oleks ise ümber kirjutanud, kuid väljendab valmisolekut oma ärakiri konsistooriumi käsutusse anda (vrd Köpp 1959: 73–74). Et Berthold, Dorsch ja Creidius olid naabrid (vastavalt Pilistveres, Põltsamaal ja Kursis), tundub võimalik, et kui just Dorschi käsikirja pärast vaenlaste rünnaku käigus kadumaminekut uuesti üles ei leitud, organiseeris Dorsch siiski mingi võimaluse, kuidas Berthold sai 1703. aasta detsembrist alates Creidiuse käsikirja ümber kirjutada. Umbes sama aja paiku olid nad sõjasündmuste tõttu kõik

¹⁶ Selle väitega on vastuolus Olaf Silla andmed, et Heinrich Gutsleff on veel 12. augustil 1708 kirjutanud ühe kirja Lübeckist (Sild 1928a: 12, 85). On muidugi võimalik, et Heinrich saatis esimesel võimalusel Tallinna enda käes olnud käsikirja, sest, nagu eespool mainitud, oli see Tallinnas tõenäoliselt juba juunis.

sunnitud oma koguduste juurest põgenema¹⁷ ja pole kindel, kas Bertholdi esimene ärakiri valmis enne või pärast seda.

Præguste andmete põhjal tundub kõige tõenäolisem, et Müncheneri käsikirja või sellele lähedast versiooni¹⁸ võisid 1703. aasta detsembrist järgmise aasta aprillini ümberkirjutamise käigus toimetada selle ümberkirjutaja Johann Daniel von Berthold ja Põltsamaa pastor Johann Andreas Dorsch, kes talle vastava ülesande andis. Magnus de Moulini osa on Berthold eraldi esile toonud teise enda poolt ümber kirjutatud (s.t oletatavasti Stockholmi) käsikirja puhul. 1706.–1707. aastal vaatasid needsamad kolm nimetatud pastorit koos Eestimaa vaimulikega uuesti üle Stockholmi käsikirjaga väga sarnase tekstiversiooni¹⁹ ja see kirjutati omakorda puhtalt ümber. Puhtandi said Liivimaa pastorid 1708. aastal enda kätte, Gutsleffide kätte jäi mustand, millest sai 1715. aastal trükist ilmunud versiooni alus.

3.2.2. Eestimaal valminud käsikirjad

Kui Hornungi käsikirja oletatavaid järeltulijaid on korduvalt käsitletud ja just kaugemal asuvaid käsikirju on rohkem kui üks kord avastatud, on Eestimaal valminud käsikirjad, mis tänapäeval asuvad Tartus Ajalooarhiivis Eestimaa konsistooriumi fondis kahes mahukas säilikus, jäänud peaaegu täiesti tähelepanuta. Üks põhjus, miks nende vastu suurt huvi pole tuntud, võib olla selles, et Eestimaa konsistooriumi eestvõttel valminud tõlgete kvaliteeti on alati peetud erakordselt kehvaks.²⁰ Võrreldes kolme eespool käsitletud käsikirjaga pole nad ka välimuselt eriti atraktiivsed: köitmata, suurelt osalt dateerimata ja autori nimeta, eri käekirjadega kirjutatud ja rohkete parandustega. Suuremat avalikku tähelepanu pälvisid need 2002. aastal, kui Kristiina Ross neid Emakeele Seltsi koosolekul tutvustas, otseselt tuvastamata neist küll ühtegi peale Pilistvere käsikirja (Voll, Õim 2002). Neid käsikirju on üksikasjalikult vaadeldud siinse töö esimeses artiklis, seetõttu piirdun siin peamiselt lühiülevaatega olulisemate käsikirjade kohta varasemates käsitlustes esitatud seisukohtadest.

¹⁷ Creidius räägib 1708. aasta märtsis Liivimaa konsistooriumilt Saksamaale sõiduks passi taotledes oma viieaastasest eksiilist (Napiersky 1843: 43). Berthold on ühes 29. juunil 1707 kirjutatud kirjas maininud, et ta on paos olnud neli aastat (Sild 1928a: 24). Sellest võiks järeldada, et nad mõlemad lahkusid oma koguduse juurest juba 1703. aastal, samas Dorsch on 1704. aasta 10. märtsil dateerinud oma kirja veel Põltsamaal.

¹⁸ 1703. aasta katsed Creidiuselt käsikiri kätte saada näivad viitavat sellele, et tõlget polnud vahepeal (1694–1703) mõnes teises käsikirjas oluliselt toimetatud.

¹⁹ Võimalik, et Berthold kirjutas selleks Uue Testamendi järjekordselt ümber: Tartu käsikirja poleks olnud mõtet aluseks võtta, sest seda olid nad koos de Mouliniga juba parandanud, Stockholmi käsikiri oli aga nii kaunilt kujundatud, et ilmselt ei raatsitud seda rikkuda. Sellele viitab ka Stockholmi käsikirja parandamisel üles näidatud hoolikus (Ross 2007: 569–570).

²⁰ Ilmekas on Villem Reimani hinnang (1890: 40): „Pilistwere tõlge oli wiletsas Stahli aegses keeles ja kirjawiisis walmistatud ja oleks Stahli keel ka meie Piiblis ohjad oma kätte saanud, siis walitseks see wärdjas ehk weel tänapäewani meie kirjanduses.”

3.2.2.1. Pilistvere käsikiri

Pilistvere käsikiri on Eestimaal 17. sajandil valminud tõlgetest kahtlemata kõige tuntum – niivõrd kui siin-seal möödaminnes mainitud käsikirja üldse saab tuntuks nimetada. Nagu eespool mainitud, on UT 1715 eessõnas väidetud, nagu oleks Pilistveres revideeritud käsikirjad pärast konverentsi jäljetult kaduma läinud. Westling kummutas selle arvamuse kaasaegsete allikate põhjal (Westling 1893: 519, märkus 3). Reimani väide, et Tallinna mehed olid tõlke tasku pistnud ja seda Tallinnas konsistooriumis varjul hoidnud (Reiman 1890: 40), tugineb ilmselt Ahrensile, kes kinnitab, et hiljem leiti Pilistvere toimetatud käsikiri Eestimaa konsistooriumi arhiivist üles (Ahrens 1845: 37, vrd 39). Allikad räägivad igal juhul täpselt vastupidist: just Eestimaa konsistoorium süüdistas kindralsuperintendent Fischerit, et see hoiab Pilistveres valminud käsikirja enda käes ega taha seda välja anda, nii et kuningas ise pidi talle 1688. aasta augustis vastava korralduse andma (Westling 1893: 522).

Otsesõnu on Pilistvere käsikirjale korduvalt viidanud Olaf Sild (1928b: 558–660;²¹ Sild 1929: 145–146). 1940. aastal ilmunud „Eesti ajaloo” kolmandas köites (EA III: 375) on foto Ajalooarhiivis (toonase nimega Eesti Riigi Keskarhiivis) paiknevatest käsikirjadest allkirjaga „Uue Testamendi käsikirjad XVII saj. lõpult ja XVIII saj. algult. Osaliselt ka Pilistvere piiblikonverentsi materjale a. 1687”.²² 1965. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloo” esimeses köites on mainitud Tallinna poolt esitatud redigeeritud käsikirja, mida „mõnelt poolt” on peetud Heinrich Gösekeni materjalidel rajanevaks ja mida püüti Pilistvere konverentsil vastuvõetavaks redigeerida, kuid käsikirja säilimise kohta märgeti ei ole (EKA I: 153).

Ajalooarhiivis leiduvaid käsikirju võis olla näinud ka Uku Masing, kes pole neid küll otseselt käsitletud, kuid mainib piiblitõlke kontekstis möödaminnes mingeid soditud käsikirju: „Mittmel puhul kurdetakse H. Gösekeni loetamatu käekirja üle – mida see tõesti on – ja paljude korrigeerijate ülearuseid sodimisi – seda nad, otsustades säilinud käsikirjade järgi, oskasid oivaliselt –, mis tegid eesti keele vaesuse muidugi eriti silmanähtavaks, sest ei mõistnud ega viitsinud keegi niisugust sodimiste kogu kirjutada puhtandiks” (Masing 1970: 742).

Mõnes käsitluses (Sonntag 1817: 27; Reiman 1895b: 164; Köpp 1959: 76) on tsiteeritud Liivimaa ülemkonsistooriumi 1708. aasta 21. veebruari kirja kantseleinõunik Hermelinile, kus on väidetud, nagu oleks Eestimaa konsistooriumi poolt piiblikonverentsidel läbivaatamiseks esitatud käsikiri seisnenud ainult Matteuse evangeeliumis. See väide on eksitav: Matteuse evangeelium oli küll ainuke, mis Eestimaa konsistooriumi esindajatel Liepas tervikuna puhtaks kirjutatult kaasas oli, kuid peale selle oli neil ühes kaks kolmandikku Johannese evangeeliumist ja Heinrich Gösekeni algkäsikiri, mida seal samuti toimetati. Pilistvere konverentsil oli Eestimaa saadikutel kaasas Heinrich Gösekeni

²¹ Koos faksiimileleheküljega Pilistveres revideeritud Markuse evangeeliumist.

²² Osa pildil olevatest käsikirjadest tunduvad küll olevat Vana Testamendi käsikirjad 1720.–1730. aastatest.

algkäsikirja ümberkirjutus, mida oli enne konverentse Eestimaal toimetatud, kuid mis oli sellest hoolimata hästi loetav. Viimati nimetatud käsikiri, mille osadele raamatutele on tiitellehtedele märgitud, mis kuupäeval neid Pilistveres revideeriti, ongi tuntud Pilistvere käsikirjana (täpsemalt vt siinse väitekirja esimest artiklit, lk 267–271).

3.2.2.2. *Heinrich Gösekeni käsikiri*

Aastakümneid (et mitte öelda aastasadu) üldlevinud seisukoha järgi läks Heinrich Gösekeni piiblitõlke käsikiri, mille ta surivoodil oma väimehele Johann Wolfgang Boeclerile usaldas, pärast tema surma kaduma (nt Sonntag 1817: 23; Reiman 1890: 32; EBL 1926–1929: 116; EA III: 372; Värri Haarmann 1977: 7; Klöcker 2005: 167).²³ Boecleri kirevat elukäiku (Pöldvee 2008) arvestades pole seda sugugi raske uskuda.

Seetõttu on senistel uurijatel olnud võimalik esitada ainult hinnanguid allikates Gösekeni käsikirja kohta säilinud andmete kohta. Kõige selgemalt on oma arvamuse välja öelnud Sonntag: ehkki Gösekeni matusejutluse järgi oli tema töö juba puhtalt ümber kirjutatud ja sisaldas ka tartukeelset tõlget, oli Göseken selle oma grammatika eessõna järgi kokku pannud ainult fragmentidest: kõigepealt Stahli postillis esinevatest salmidest ja peale selle omaenda juhutõlgetest (Sonntag 1817: 23). Gösekeni käsikirja mahu kohta Sonntag seisukohta ei võta, võib ainult oletada, et kuna Gutsblaffi tõlkest kõneldes on tal jutt täispiiblist, võiks see kehtida ka Gösekeni käsikirja kohta. Samamoodi ei esita Sonntag mingeid oletusi selle kohta, kellele omistada Gösekeni käsikirja koosseisu kuulunud tartukeelne tõlge.

Ülejäänud uurimustes on üldjuhul ainult konstateeritud, mida allikates on Gösekeni käsikirja kohta öeldud,²⁴ või aeg-ajalt esitatud oletusi, et üht või teist allikates mainitud käsikirja võiks pidada Gösekeni omaks. Näiteks Kõpp oletab, et Heinrich Gösekeni tõlget peeti silmas 1666. aastal, kui Eestimaa piiskop Johann Jacob Pfeiff taotles kuningalt toetust, et „mõne eesti keeles kogenud vaimuliku” poolt valmistatud Uue Testamendi tõlge antaks veelkordse „usina” revideerimise järel trükki (Kõpp 1959: 62–63).

Kuigi mõnes allikas on Gösekenile omistatud terve piibli tõlge, tundub praeguses uurimisesseisus tõenäoline, et Göseken koostas ainult Uue Testamendi tõlke. Allikates samuti mainitud tartukeelne tõlge, mida juba 17. sajandil omistati Gösekenile endale, on tõenäoliselt tema ümberkirjutus Johannes Gutsblaffi tõlkest (sellest täpsemalt allpool).

²³ Mõned autorid on väljendunud ka pisut ettevaatlikumalt, nt (Masing, Soosaar 1999: 250): „On teateid, et Göseken valmistanud Uue Testamendi või koguni Piibli eesti-keelse tõlke, kuid neid käsikirju ei ole seni leitud.”

²⁴ Näiteks märgib Westling (1893: 439, märkus 3), et 1683. aasta sinodi protokoll järgi tõlkis Göseken terve piibli ka tartu keelde.

3.2.2.3. Christoph Blume tõlge

Christoph Blume tõlke kohta on uurimustes avaldatud erinevaid arvamusi: on väidetud, et pärast Gutslaffi surma jätkas Göseken tööd piiblitõlke kallal koos Blumega (EKA I: 135–136; Väri Haarmann 1977: 7; Klöker 2005: 167) või lausa, et Blume jätkas Gutslaffi tööd (Reiman 1890: 32; Laats 1989: 707; Paul 1999: 309) – jääb küll segaseks, kas viimasel juhul eeldatakse, et ta tõlkis tartu keelde, kuigi ta ülejäänud teosed on tallinnakeelsed. Need oletused lähtuvad ilmselt asjaolust, et Blume abiellus 1660. aastal Johannes Gutslaffi lesega ja võib eeldada, et Gutslaffi käsikirjad läksid tema valdusse, nagu need hiljem läksid omakorda koos Blume käsikirjadega Eberhard Gutsleffi kätte. Viimane andis Blume Uue Testamendi ja Vana Testamendi käsikirja 1695. aastal üle Eestimaa konsistooriumile (EAA 1187-2-379, l. 37, vrd Westling 1893: 439) ja 1705. aastal tegi ettepaneku Johannes Gutslaffi tartukeelse Vana Testamendi tõlke Tallinna keelde ümber panna (Sonntag 1817: 39; Köpp 1959: 77; Tafenu 2009a: 691). Viimase fakti põhjal võiks ehk oletada, et Blume Vana Testamendi tõlge, millest 1695. aastal juttu oli, ei pruukinudki olla muud kui hoopis Johannes Gutslaffi omaaegne tõlge, sest kui Eberhard Gutsleffi või Eestimaa konsistooriumi käsutuses oleks olnud ka Blume Vana Testamendi tõlge, mis olekski ju eeldatavalt olnud tallinnakeelne, oleks olnud loogiline seda eelistada. Või oli asi hoopis selles, nagu Eberhard Gutsleff rõhutas, et Johannes Gutslaffi tartukeelne tõlge oli tehtud heebrea keelest? Varasemad Eestimaa konsistooriumi korraldusel valminud tõlked olid vähemalt osalt kindlasti tehtud Lutheri tõlke järgi (Piiblikonverentsid 2003: 52). Blume Uue Testamendi tõlget on peetud kaduma läinuks (EBL 1926–1929: 49), tema võimalikule Vana Testamendi tõlkele üldjuhul käsitlustes ei viidatagi.

3.2.3. Johannes Gutslaffi Uue Testamendi tõlge

Ehkki allikates on andmeid Johannes Gutslaffi kavatsuse kohta tõlkida algkeeltest tartu keelde kogu piibel (Gutslaff 1648: 21; Lundström 1914: 287), on käsitlustes sageli juttu üksnes tema Vana Testamendi tõlkest (EBL 1926–1929: 115; Lepajõe 1998: 304; Tóth 2001) – üsna ilmselgelt seetõttu, et juba vähemalt 18. sajandist peale (Gadebusch 1777: 67; Beise 1859: 232) on teada talle omistatav poolik Vana Testamendi tõlge. Arutlused tema piiblitõlke kunagise ulatuse üle on piirdunud küsimusega, kas ta jõudis enne 1656. aastal sõja eest Tallinna pagemist terve Vana Testamendi ära tõlkida või mitte (Tering 1979: 30). Tõenäolisemaks on peetud viimast varianti (Lepajõe 1998: 304).

Vanematest käsitlustest seevastu võib pigem leida teateid hoopis selle kohta, et Gutslaff tõlkis Uut Testamenti (Hoppius 1715: b). Sonntag väidab Gösekeni grammatika eessõnale toetudes, et kahest eesti keelest oli just tartu keel esimene, mis sai peaaegu täieliku käsikirjalise täispiibli tõlke, sest Gutslaffil oli 1656. aastal Tallinna pagedes terve piibli tõlge kaasas (Sonntag 1817: 22–23), hiljem Vana Testamendi tõlkimisest kõneldes täpsustab ta küll, et Gutslaffi Vana Testamendi tõlge ulatus ainult Jeremia raamatuni (Sonntag 1817: 30).

„Eesti kirjanduse ajaloo” on samuti Gösekeni grammatika eessõnale tuginedes väidetud, et Gutschlaff ja Göseken töötasid Tallinnas tartu-tallinna-saksakeelse Uue Testamendi väljaande kallal (EKA I: 135), sama kinnitab Gösekeni grammatika faksiimiletrüki väljaandja Värri Haarmann (1977: 7). Võib leida ka muid kombinatsioone: näiteks Martin Klöker (2005: 166–167) kirjutab, et Gutschlaff tahtnud Tallinnas koos Gösekeniga oma Liivimaal valminud tartukeelset Uue Testamendi tõlget tallinna keelde ümber panna – see viimane väide on ilmselt pigem autorile teadaolevate faktide põhjal tehtud oletus kui mingitel uutel allikatel põhinev teadmine (konkreetselt allikale pole selle teate puhul osutatud).

Siinse töö esimeses artiklis esitatud ideed, et Heinrich Gösekeni kirjutatud kakskeelses käsikirjas sisalduv tartukeelne tõlge võib olla Johannes Gutschlaffi tõlke ümberkirjutus, on vahepeal juba mitmes artiklis edasi arendatud. Otsitud ja leitud on argumente, mis räägivad selle kasuks: Kristiina Ross (2009a, 2009b) on uurinud keelenähtusi, mis ühendavad Gösekeni käsikirjas sisalduvat tartukeelset tõlget Gutschlaffi Vana Testamendi tõlkega; siinse töö autor on käsitlenud tõlke alusteksti (vt siinse töö teist artiklit): esialgse analüüsi põhjal otsustades on tartukeelne tõlge tehtud kreeka keelest – mis on kooskõlas Gutschlaffi kavatsusega tõlkida terve piibel algkeeltest (*ex fontibus*) –, samal ajal kui tema kaasaegse Gösekeni tõlge järgib Lutheri saksakeelset tõlget.

3.3. Keele- ja tõlkeproblematika

Piiblitõlkega seotud keele- ja tõlkeküsimused on pärvinud peale keeleteadlaste ka ajaloolaste ja teoloogide tähelepanu. Senistes uurimustes võib eristada kolme peamist teemade ringi: kaasaegsed arutelud eesti kirjakeele üle, tõlketehnika ja tõlgetevahelised seosed ning vanemates Uue Testamendi tõlgetes kasutatud eesti keel.

3.3.1. Kaasaegsed arutelud eesti kirjakeele üle

Kirikukirjanduse tõlkimine tõi paratamatult endaga kaasa arutelusid selle üle, millist keelt neis raamatutes kasutada, ajuti kulmineerusid need arutelud tõsiste tülidega. Kahtlemata kõige tuntum neist on 1686/87. aastal piiblikonverentsidel sõlmunud konflikt eesti keele kirjaviisi pärast. Kirjaviisi lihtsustamise ettepanekuid, mille Bengt Gottfried Forselius esitas esimesel piiblikonverentsil Liepas (1686), on käsitletud peaaegu kõigis 17. sajandi piiblitõlget puudutavates käsitlustes, peale selle muidugi keele- ja kirjandusloolistes töödes, Forseliusele pühendatud kooliajaloolistes uurimustes jm (nt Westling 1893: 448; Reiman 1895a: 17–21; EKA I: 143–144; Kask 1970: 66–67; Andresen 1991). Mõnevõrra harvem on peatunud Forseliuse vormiõpetuslikel parandusettepanekutel (nt Kask 1970: 66–67) ja vastuseks Forseliuse ettepanekutele Eestimaa konsistoriumis kompromissina koostatud nn *medium*-kirjaviisi põhimõtetel (nt Reiman 1895a: 22; Masing 1970). Forseliuse tegevust ja tema kirjaviisi

uuendamise ettepanekuid puudutavaid materjale on korduvalt publitseeritud (Saareste 1929, Wieselgren 1943, Andresen 1991, Piiblikonverentsid 2003). Hiljuti on seda temaatikat väga põhjalikult käsitletud Aivar Põldvee, kelle interdistsiplinaarsetes uurimustes on komplekselt käsitletud Forseliuse kirja- viisiuuendust selle ajaloolises kontekstis ja Euroopa paralleelsete arengute taustal ning iseloomustatud 1680ndate kirjaviisidiskussioonide retoorikat (Põldvee 2009a, 2010b).

Liivi Aarma on 1680. aastate keeletülisid käsitledes korduvalt viidanud mõistele „genuiinne keel”, nt: „Torkab silma sellest ajast pärinev lingvistiline mõiste: *keel, mis kuulub inimese juurde genuiinselt* – näiteks genuiinne eesti keel. See on ju täpselt vastupidine seisukoht Põhja-Eesti pastorite arvamusele, kes väitsid, et eestlaste keelehääldus on lohakas, et eestlastele tuleb kultuurset emakeelt alles õpetada. Taolisi taotlusi nimetasid Liivimaa keeleandelised pastorid lihtsalt germanismide sissetoomiseks eesti keelde. Vastupidi Põhja-Eesti pastoritele oli Liivimaa tõlkijate probleemiks, kuidas ise vallata genuiinset eesti keelt heal tasemel.” (Aarma 1996a: 54) Või teine näide, kuninga 1689. aasta 7. mai²⁵ korralduse kohta: „... küsimus ei olevat kogu Piibli tekstis, vaid nendes kohtades, mis omavahel erinevad (seal, kus Luther on saksa keelt genuiinselt enam silmas pidanud kui algteksti)” (Aarma 1995: 48–49). Laiemas mõttes pole muidugi vääri väita, et Johann Fischeri meeskond püüdis piiblikeelt lähendada talupoegade tegelikule keelepruugile, samal ajal kui Eestimaa vaimulikud tahtsid jääda senise kirjakeele traditsiooni juurde, mis pidas silmas pigem saksa soost pastorite vajadusi ja oli seega saksamõjuline. Seda mööndes ei saa siiski nõustuda väitega, nagu oleks *genuiinne keel* mingi ajastuomane lingvistiline mõiste. Nimetatud 1689. aasta kuninglikus korralduses on juttu keele *genius*’est ehk keele vaimust või hingest: *som Lutherus kan hafva lämpat effter tyska språketz genium, natur och egenskap* (Piiblikonverentsid 2003: 247). Esimese näite puhul on Aarma lähtunud Adrian Virginiuse eessõnast „Tarto-Ma Kele Kässä Ramatule” (1691), kus Virginius kiidab tartukeelseid katoliiklikke raamatuid, mida eesti keele huvilisel on neis nii kaunilt ja põhjalikult alal hoitud keele *genius*’e tõttu (*wegen des so zierlich und gründlich drinnen behaltene*n genij lingvae) lausa rõõm lugeda (Ikola 1983: 136). *Genius linguae* on tõepoolest 17. sajandi esimesest poolest alates kasutatud lingvistiline termin, mis lähtus ideest, et igal rahval ja samamoodi ka igal keelel on oma iseloom ning et keeltele on erinevad, neile eriomased väljendusvahendid (Hüllen 2001: 242–244; Schlaps 2004). *Genius linguae* argumendile ei toetunud mitte ainult Liivimaa pastorid, vaid ka Eestimaa konsistoriumi esindajad. Põhjalikumalt on keele *genius*’t ja muid kaasaegseid argumente eesti keele pärast 17. sajandil peetud vaidlustes käsitletud siinse väitekirja seitsmendas artiklis.

Raimo Raag (1995) ja Liivi Aarma (1996b) on käsitletud Rootsi ja Eesti 17. sajandi lõpu kirjaviisitülide kokkupuutepunkte. Piiblikonverentsidest ja

²⁵ Aarmal ekslikult 9. mai.

Forseliuse keeleuendusest väljapoole jäävate diskussioonide kohta on allikaid ja seetõttu ka käsitlusi väga napilt. Esile võib tuua Uku Masingu (1999a) ülevaate Heinrich Gösekeni ja Käina pastori Martin Gilläuse 1670. aasta vastustest Väike-Maarja pastori Johann Engelhard Benderi kriitikale 1656. aasta riimitud lauluraamatu kohta. Benderi enda kriitika säilinud ei ole.

3.3.2. Tõlgetevahelised seosed, lähtekeel ja tõlketehnika

Uue Testamendi eestikeelse tõlke eri redaktsioonide omavahelised suhted on juba varakult pälvinud uurijate huvi. Tõlketekstide kõrvutamise on olnud kindel koostisosa vast leitud või vähetuntud käsikirju tutvustavates artiklites ja piiblitõlke ajaloo ülevaadetes (nt Arwidsson 1827: 8–10; Reiman 1890: 73–80; Hermann 1892: 135–138; Reiman 1901: 162–165). Eduard Ahrens üritas muu hulgas UT 1715 ja 1695. aastal Riias trükitud tallinnakeelse kirikukäsiraamatu tekstidele tuginedes tõendada, et 1715. aastal trükist ilmunud Uus Testament on Johann Hornungi tõlge (Ahrens 1845: 39).

1925.–1931. aastal ilmunud tekstikogumikus „Valik eesti kirjakeele vana- maid mälestisi” publitseerisid Albert Saareste ja Arno Rafael Cederberg pike- maid lõike Müncheni ja Stockholmi käsikirjast ning katkeid trüki ilmunud raamatutest (Rossihniuse evangeeliumide ja epistlite raamatust (1632), Wastsest Testamendist (1686), aastal 1695 Riias ilmunud tallinnakeelsest evangeeliumide ja epistlite raamatust, 1700. aastal Tallinnas ilmunud evangeeliumide ja epistlite raamatust ja UT 1715-st). Ehkki sellega oli oluline osa tekstidest vähemalt osa- liselt kättesaadavaks tehtud, põhjalikumaid võrdlusi ja käsitlusi siiski ei järgnenud. Mõned tõlkevõrdlused on ilmunud viimastel aastatel.

Peeter Roosimaa (2004) on Peetruse esimese kirja põhjal võrrelnud UT 1715 teksti Wastse Testamendiga ning ühtlasi kreeka keelse algteksti ja Lutheri saksa- keelse tõlkega. Tema võrdlus lähtub küsimusest, kas UT 1715 aluseks on kreeka keelest tehtud tõlge, nagu võiks järeldada teatest, et Adrian Virginius ja Johann Hornung tõlkisid Johann Fischeri korraldusel Puhjas Uue Testamendi kreeka- keelse originaali alusel, või on UT 1715 saadud hoopis Wastsest Testamendist redaktsiooniliste kujunduste kaudu.²⁶ Tõlgete võrdluse põhjal järeldab Roosimaa, et UT 1715 pole tõlge kreeka keelest, vaid selle väljaandmisel oli kasutada vähemalt kaks eeskujuteksti: kõigepealt Wastne Testament, kus „lõunaeesti- keelsed sõnad ja väljendid asendati lihtsalt põhjaeestikeelsetega”, teist eeskju- teksti kasutati lühemate tekstilõikude ja üksikute salvide puhul. Ilmselt polnud

²⁶ Roosimaa väitel (2004: 4, 16) pärineb see oletus Arnold Kaselt (1970: 72), kuid viidatud kohas (ja vist mitte ka mujal) Kask midagi sellist ei väida. Viidatud leheküljel on mainitud ainult seda, et Stockholmi käsikiri (1705) põhineb Hornungi ja Virginiuse poolt 1687/88. aastal tehtud redaktsioonil. Wastse Testamendi redigeerimisele tallinna keelde on viidanud Kõpp (1959: 64), tuginedes seejuures Adrian Virginiuse 1703. aasta 6. novembri kirjale (Kõpp viitab ekslikult küll Fischeri 1691. aasta 15. oktoobri kirjale). Niisiis on Wastse Testamendi mõjude otsimine UT 1715-st täiesti õigustatud, kuid Roosimaa käsitluses ebapiisavalt motiveeritud.

tegemist UT 1715 väljaandmiseks tehtud uue tõlkega, pigem redigeeriti mingit olemasolevat tõlget (või tõlkeid) (Roosimaa 2004: 16–17). Selle käsitluse nõrkuseks on autori loobumine käsikirjade kasutamisest ja tõlkimise käigu ebapiisav tundmine, mistõttu järeldused on paratamatult lihtsustatud, näiteks on küll mainitud Olaf Silla oletust, et UT 1715 aluseks on Pilistvere käsikiri, kuid seda ideed pole edasi arendatud, Virginiuse ja Hornungi Puhjas valminud käsikirja hilisema revideerimise aja, kohta ja sellega seotud isikute kohta on esitatud juhuslikud andmed, mille põhjal polegi võimalik mingeid argumenteeritud järeldusi teha.²⁷

Heiki Reila (2007a) on võrrelnud Pilistvere ja Müncheneri käsikirja ning Wastset Testamenti täpsustamaks Hornungi ja Virginiuse tõlke kohta vaimuliku eesti keele kujunemisloos. Apostlite tegude raamatu seitsme peatüki nelja tekstiversiooni (Pilistvere käsikirjast on analüüsitud nii ilma parandusteta algvarianti kui ka parandustega lõppvarianti) omavaheliseks võrdluseks on kohandatud Kristiina Rossi poolt erinevate Ülemlaulu tõlgete ja Lutheri tõlke suhte analüüsiks (Ross 1995) väljatöötatud meetodit. Analüüsi tulemusel on Reila jõudnud järeldusele, et Müncheneri käsikiri pole ainult Pilistvere käsikirja ümberkirjutus uude ortograafiasse, vaid selle ulatuslikult ümbertöötatud tõlkevariant, mis on tugevasti mõjustatud Wastsest Testamendist.

Siinse väitekirja teises artiklis on Luuka evangeeliumi põhjal vaadeldud Heinrich Gösekeni Uue Testamendi tõlke seoseid varasema traditsiooniga (s.t Heinrich Stahli teostega), otsitud paralleele kaasaegse tartukeelse tõlkega (s.t arvatavalt Johannes Gutsclaffi tõlkega) ja uuritud Gösekeni tõlke mõju hilisematele Eestimaal valminud tõlgetele kuni Pilistvere piiblikonverentsini (1687).

Ehkki 1680. aastate tülid tõlke lähteteksti pärast on alati olnud eesti piiblitõlke ajaloo käsitlemisel oluline teema, on tekstide endi põhjal toonaste väidete paikapidavust kontrollima hakatud alles üsna hiljuti. Peeter Roosimaa UT 1715 lähteteksti käsitlust sai juba mainitud, peale selle on ta Peetruse esimese kirja põhjal uurinud Wastse Testamendi lähtekeelt, võrreldes eestikeelset tõlget saksa- ja kreekakeelse tekstiga (Roosimaa 2003). 17. sajandil ja hiljemgi üldlevinud arvamuse järgi (vrd nt Tetsch 1770: 86) oli Wastne Testament tõlgitud kreeka keelest, kuid Roosimaa analüüs näitab, et tõlke peamine alus on olnud Lutheri saksakeelne tõlge, ehkki salvide jaotuses on arvestatud kreekakeelset väljaannet ja tõlkest võib leida ka näiteid kreekakeelse teksti kasutamise kohta. Roosimaa käsitab Lutheri tõlget vahekeelena, mis võimaldas tõlkijatel lahendada sõnumi keerukuse probleemi ja saavutada oma aja kohta väga hea tõlke (Roosimaa 2004: 36–38). Roosimaa tulemused on kooskõlas Kristiina Rossi järeldustega Andreas ja Adrian Virginiusele omistatava Vana Testamendi tõlke

²⁷ Iseloomulik on kokkuvõttes esitatud oletus (Roosimaa 2004: 17): „Arvestades seda, et UT 1715 on kirjutatud Forseliuse-Hornungi kirjaviisis, samuti väidet [pisut eespool (lk 4) on öeldud, et Olaf Silla järgi on see „mõeldav” – K. T.], et mõned keelelised parandused tehti Hornungi trükis ilmunud tekste silmas pidades, siis miks mitte ei võinud Hornung ka ise osaleda tekstide korrigeerimisel.” Virginiuse ja Hornungi tõlke toimetamise kohta vt siinse töö peatükki 3.2.1.3.

uurimisel: ka selle tõlke puhul on ilmne, et tõlgitud on eeskätt Lutheri piibli järgi, kuid leidub niisuguseidki lahendusi, mis viitavad sellele, et silmas on peetud ka heebrea originaalteksti (Ross 1997: 54–55; 2003: 17–19; 2008: 245–247).

Siinse väitekirja teises artiklis on Luuka evangeeliumi põhjal analüüsitud Heinrich Gösekeni käsikirjas sisalduvate Uue Testamendi tõlgete lähtekeelt. Asjaolu, et tartukeelne tõlge on ilmselt tõlgitud kreeka keelest, kinnitab oletust, et tegemist võib olla Johannes Gutslaffi tõlkega. Tallinnakeelse tõlke lähtumine Lutheri tõlkest omakorda selgitab, miks Eestimaa konsistoorium 1680. aastatel nii kindlalt nõudis Lutheri tõlke juurde jäämist.

3.3.3. Uue Testamendi tõlgete keel

Isegi trükist ilmunud eestikeelsete Uue Testamendi tõlgete keelt pole kuigi põhjalikult uuritud. Arnold Kask on lühidalt iseloomustanud Wastse Testamendi ning UT 1715 keelelist eripära, viimase oma võrdluses Stockholmi käsikirjaga (1970: 63–64, 72–73). UT 1715 ja Stockholmi käsikirja materjali on 1739. aasta täispiibli rahvakeelsete erijoonte ja uuenduste käsitluses võrdluseks esitanud Andrus Saareste (1940). Jaak Peebo on käsitlenud Wastse Testamendi keelt (Peebo 2001: 31–43) ja põhjalikumalt sõnavara (Peebo 1989; 2001: 40–43). Uku Masing on teinud huvitavaid tähelepanekuid mõningate Wastses Testamendis kasutatud terminite tõlkimise kohta ja toonud neile hulga paralleele Georg Mülleri jutlustest ning Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli teostest (Masing 1999b).

Wastse Testamendi keelt peetakse üldiselt rahvapärasemaks kui varasemate tartukeelsete ja kaasaegsete tallinnakeelsete raamatute keeletarvitust (vt nt Kask 1970: 63–64). Huvitav erand on kirikoolane Carl Ludwig Tetsch (1770: 86), kelle sõnul on selle tõlge „halb ja väga ebaloomulik, sest eesti keele *genius*’t (*Genie*) on tahetud kreeka keele järele sundida”, kuid täpsemaid selgitusi ta oma hinnangule pole lisanud.

Ehkki osa Uue Testamendi vanemaid käsikirju on alles üsna hiljuti avastatud (osalt taasavastatud), on neid viimastel aastatel hoogsalt uuritud. Eelkõige on nendega tegelnud Kristiina Ross, kes on käsitlenud nii üksiktõlgete keelelist eripära (Ross 2009a, 2009b) kui ka teatud tarindite avaldumist eri käsikirjades (Ross 2009c, 2009d). Heiki Reila on uurinud Müncheneri käsikirja keelt (Reila 2007b) ning potentsiaalivorme niihästi käsikirjades kui ka aastatel 1632–1773 trükitud raamatutes (Reila 2009).

4. Allikad

Allikad Uue Testamendi eesti keelde tõlkimise ajaloo kohta asuvad eri maade arhiivides ja raamatukogudes laiali: enamjaolt Tartus, Stockholmis ja Riias, aga ka Münchenis, Halles, Berliinis ja võib-olla mujalgi, kust seni pole osatud otsida.²⁸ Olenevalt käsitletavast perioodist on olulisemad kas ühes või teises kohas asuvad materjalid. Näiteks piiblikonverentside kohta leiduvad allikad on kõige paremini esindatud Eesti Ajalooarhiivis Eestimaa konsistooriumi materjalide seas, samal ajal kui 18. sajandi alguse olulisemad allikad asuvad Riias ja Stockholmis, sest siis oli initsiatiiv Liivimaa ülemkonsistooriumi käes ja dokumendid ladestusid Liivimaa ülemkonsistooriumi arhiivi. Unustada ei saa ka trükitud allikaid, eelkõige grammatikate ja kiriklike raamatute eessõnu. Järgnevalt annan ülevaate siinse töö seisukohalt olulisematest, osalt juba hästi tuntud, osalt hästi unustatud, osalt aga seni täiesti kasutamata allikatest.

4.1. Kaasaegne kirjavahetus ja protokollid, kuninglikud korraldused

Kahtlemata kõige paremini on rootsiaegse piiblitõlke ajaloost tänu Eestimaa konsistooriumi ja Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri vahel tekkinud konfliktile allikatega kaetud 1680. aastate teine pool. Suur osa 1686.–1690. aasta kirjavahetusest ja protokollidest on publitseeritud kogumikus „Piiblikonverentsid ja keelevaidlused” (2003). Ehkki see sisaldab ainult Eesti Ajalooarhiivis paiknevaid materjale, ei ole selles nimetatud perioodi osas olulisi puudujääke, sest osa dokumente, mille originaalid on Rootsi Riigiarhiivis, asuvad koopiate või kontseptidena Tartus. Nimetatud kogumikus hõlmatud perioodide eelnevast ja järgnevast ajast (1681–1702) on olulisi dokumente publitseerinud Edgars Dunsdorfs (1979) läti piiblitõlke ajaloo lisana (nt kuninglikud korraldused Fischerile, Fischeri enda kirjad kuningale ja nn Regeri arveraamatus²⁹ läti ja eesti piiblitõlke kohta sisalduvad materjalid). Peale selle on korduvalt publitseeritud eesti kirjakeele problemaatikat ja Bengt Gottfried Forseliuse tegevust puudutavaid materjale (Saareste 1929, Wieselgren 1943, Andresen 1991).

Piiblikonverentsidele eelnenud ja järgnenud perioodist on piiblitõlke kohta materjale tunduvalt hõredamalt – on küll teada näiteks kohalike kirikupeade

²⁸ Näiteks Johannes Wallmann (1999: 161–162) on viidanud Johann Fischeri kirjavahe-tusele, mille 1997. aastal omandas Hertzog Augusti Raamatukogu Wolfenbüttelis. Muu hulgas on seal kirju ka Eestimaaga seotud isikutelt, nt Jacob Helwigilt ja Joachim Salemannilt, aga ka Ernst Glückilt.

²⁹ Sonntag (1817: 10) viitab selle arveraamatu asukohale järgmiselt: *Schwed. Archiv-Acten 1692. Monat Jan. Nr. 1*. Liivi Aarma on sellest esialgu järeldanud, et see allikas asub Rootsi Riigiarhiivis (Aarma 1993: 395), kuid viitab hilisemates käsitlustes siiski õigesti Riias Läti Riiklikus Ajalooarhiivis asuvalale dokumendile (nt Aarma 1996: 55).

taotlusi piibli või Uue Testamendi tõlkimise ja trükikulude katmiseks ning kuninglikke korraldusi selle kohta, kuid detailset infot, kes, mida ja mis ulatuses tõlkis või ümber kirjutas, on ainult 1680ndatest ja 18. sajandi esimestest aastatest. Selle põhjuseks on osalt asjaolu, et varasematel aegadel ei tekkinud 1680ndatega võrreldavaid lahkkelisid – siin võib paralleele tõmmata Vana Testamendi tõlkimise ja toimetamisega 1720ndatel ja 1730ndatel, mis kulges suuremate arusaamatusteta ja mille kohta on Eestimaa konsistooriumi protokolliraamatutesse ja aktidesse jäänud väga vähe jälgi. Eestimaa konsistooriumi varasemad materjalid on lünklikud ka sellepärast, et 1684. aastal hävis Toompea põlengus suurem osa konsistooriumi arhiivist (muu hulgas ka selleks ajaks revideeritud evangeeliumitõlked). Pärast piiblikonverentse tekkisid aga uued, muude raamatute väljaandmisega seotud konfliktid, mis jätsid piiblitõlke temaatika mõnevõrra varju.

Kui Eestimaalt on 1680. aastate sündmuste kohta rohkesti materjale, siis Liivimaalt pole sellest ajast peale Johann Fischeri kirjade teada peaaegu mingeid allikaid. On tähelepanuväärne, et kuigi Eestimaa konsistooriumi materjalid on tunduvalt detailsemad, on senises historiograafias üldjuhul rohkem usaldatud Johann Fischeri väiteid tülüküsimuste kohta. Johann Fischer on historiograafias erakordselt positiivselt kujutatud tegelane. Mõningast kriitikat on väljendanud Westling, nimetades teda isepäiseks meheks, kes sõandas koguni kuninga enda korraldustele vastu hakata (Westling 1893: 443, 518). Tõepoolest on Fischeril oma ametiajast Liivimaal ette näidata suurepäraseid saavutusi: trükikoja ning mitme kooli asutamine, talurahvakoolide ning läti- ja eestikeelse piiblitõlke organiseerimine. Ilmselt just tänu oma kangele iseloomule suutis ta nii palju korda saata. Ka Liivimaa kirikuasju ajas ta peaaegu ainuisikuliselt: tal oli õigus kirjutada kirju Liivimaa ülemkonsistooriumi nimel ja ka ülemkonsistooriumi aktid oli tema juures (Westling 1904: 28).

Kirjavahetuse puhul on aga oluline silmas pidada kirjade kirjutamise konteksti ning kirjutaja eesmärki. Et enamik kirju, mida uurijad kõige sagedamini tsiteerivad, pärinevad ajast, kui oli vaja tõestada oma õigust, ei ole üllatav, et argumendid pole kriitilisel vaatlusel päris asjakohased või täpsed. Kõige markantsemat juhtumit, kuninga 1680. aastate esimesel poolel antud korraldusi, mille tõlgendus tundub Fischeril aastate jooksul muutuvat, on käsitletud siinse väitekirja neljandas artikkelis. Kuid näiteid võib leida rohkemgi. Kui 1691. aastal kuningas ootamatult süüdistas Fischerit, et viimane oli lasknud tema keelust hoolimata trükki anda eestikeelse Uue Testamendi, mis pealegi eemaldub Lutheri tõlkest, ja tekkis oht, et kuna tallinnakeelset Uut Testamenti polnud trükitud, lastakse käibelt kõrvaldada juba mitu aastat tagasi ilmunud tartukeelse Wastse Testamendi eksemplarid, kaitses Fischer tartukeelset väljaannet muu hulgas väitega, et selle kohta pole ei õpetatud ega õpetamata meestel mingit nurisemist olnud ning et isegi välismaa teoloogid, näiteks Kieli professor

Kortholt ja teised on seda tunnustanud³⁰ (Salu 1951: 191; Kõpp 1959: 72; Salu 1965: 42–43, 45; Aarma 1993: 310; Paul 1999: 379; Dunsdorfs 1979: 167–171). Fischer viitab seejuures Christian Kortholti 1686. aastal Kielis ilmunud teosele „De variis scripturae editionibus tractatus theologico-historico-philologicus”, lk 371. Vastavas kohas mainib Kortholt tõepoolest Fischeri edusamme piibli tõlkimises Liivimaal, kuid juttu on üldiselt liivimaalastest (*Livoni*) ja nende keelest: „Liivimaalastel rahvakeelset pühakirja seni ei olnud, ainult Hottinger märgib oma teoses „Bibliothecarius”, [osas] „Bibliotheca theologica”, rmt I, ptk III, lk 144, et Liivimaa keeles on välja antud üks fragment 117. psalmist. Tänapäeval aga hoolitseb Liivimaa kuninglik superintendent Johann Fischer, mees, kes on täis indu Jumala koja heaks ja kellel on eriti nondes paikades hiilgavaid teeneid kiriku ees, meie ülimalt austatud sõber, kõigest väest ja innukalt selle eest, et liivimaalastele antaks allikaist endist usaldusväärset tõlgitud rahvakeelne piibel.”³¹

Loomulikult pole Kortholti jaoks oluline, et Liivimaal tõlgiti piiblit mitmesse keelde, ja ta ei tee vahet läti- ja eesti keelse piibli vahel – siin esitatud tsitaati võinuks sama hästi seostada ka läti piibliga. Tema jaoks on tähtis asjaolu, et Fischer laskis liivimaalastele piibli tõlkida algkeeltest – Fischeri tõlgenduses saab sellest aga juba otsene toetus Wastsele Testamendile.

Mõningat lisa Fischeri seisukohtadele saab tema kirjadest oma mõttekaaslastele Johannes Gezelius nooremale, kes oli 1680. aastatel Narva superintendent (Tengström 1833: 244–246, Laasonen 1988: 203–204, 215).

4.2. Tõlkijate elulood

Tõlkijate elulugudest on ilmselt kõige tuntum traagilise saatusega Adrian Virginiuse autobiograafia, mille ta kirjutas 1706. aasta aprillis Vene vangistuses mõni aeg enne oma hukkamist. Kuni hiljutise ajani saadi sellest kasutada ainult aastaid tagasi publitseeritud referaati (Curriculum 1858). Siinse töö viendas

³⁰ *Wann denn vom Revalisch-Estnischen Neuen Testament bißhero noch nichts gedrucket, das Dörptisch-Ehstnische aber schon 3 Jahr vor entstandenen Disput mit gedachtem Praeposito ausgegeben, auch darüber weder von Gelehrten noch ungelehrten einiger Scrupel oder Question gemacht worden, sondern jedermäniglich Gott und Eu. Königl. davor gedancket, auch außländische Theologi derselben in ihren Schriften, alß zum Exempel der Berühmte Professor primanus in Kiel D. Kortholt in Tract. de varijs Scriptura Editionibus p. 371 und andere rühmlich gedacht* (Dunsdorfs 1979: 170).

³¹ [Äärel: *Livonica Biblia.*] *Livoni vernaculo Scripturarum textu hucusque caruerunt: nisi quod Livonicae translationis fragmentum quoddam Ps. CXVII editum esse, Hotttingerus in Bibliothecario, Bibliothecae Theolog. lib. I, cap. III, pag. 144. annotat. Hodie autem Rigae omni studio enixeque id agit Regius Livoniae Superintendens, Dn. Johannes Fischerus, vir Zelo domus Dei plenus, deque Ecclesia, praesertim illorum locorum, praeclare meritis, amicus noster plurimum honorandus, ut vernacula ex ipsis fontibus fideliter traducta Biblia Livonis tradantur* (Kortholt 1686: 371).

artiklis on tutvustatud selle täielikku versiooni, nii nagu Friedrich Konrad Gadebusch selle 1783. aastal ooberstleitnant Verginilt saadud dokumendi järgi ümber kirjutas. Tänapäeval asub Gadebuschi ümberkirjutus Läti Riiklikus Ajalooarhiivis (LVVA 214-6-144a/12). Autobiograafia on säilinud ka Ernst Glückilt (Dunsdorfs 1979: 142–146).

Olulised allikad on pastorite elulood, mida võib leida nende matuste puhul avaldatud juhutrukistest. Eesti piiblitõlke ajaloo allikana on tuntuim neist Heinrich Gösekeni elulugu Joachim Sellius peetud matusejutluses (Sellius 1682: E_{3a}–F_{4a}). Piiblitõlke ajaloo kontekstis on seni tähelepanuta jäänud Christoph Blume matusejutluses sisalduv elulugu, kus on muu hulgas mainitud Blume Riias ja Leipzigris trükitud raamatuid ning veel trükkimata kvartformaadis teost kõigi ristiusu õpetuse artiklite kohta: see koosnenud tabelitest ja nende selgitustest piiblisalmide ja eksemplite najal saksa ja eesti keeles pealkirjaga „Stetsblühende Lebens-Blume/ so genennet wird GOTTes Erkäntniß” [„Alati õitsev elulill, mida nimetatakse Jumala tundmiseks”] – viimast pole senistes Blume käsitlustes mainitud (vrd nt R/N 1827: 194; Tering 1982; Aarma 2007: 29–30). Blume piiblitõlke kohta on eluloos öeldud, et ta ei tõlkinud mitte ainult terve Uue Testamendi, vaid ka suurema osa Vana Testamendi raamatutest eesmärgiga terve piibliga valmis saada. Ühtlasi on siin Blume tõlge ühemõtteliselt seostatud piiskop Johann Jacob Pfeiffle 1666. aastal antud kuningliku korraldusega Uus Testament trükki anda.³² (Elvering 1669: F_{IVa}–F_{IVb}) Varem võis seda oletada Blume käsikirja säilinud osa dateeringu (1667. aasta algus) alusel (vrd siinse väitekirja esimest artiklit, lk 283).

4.3. Grammatikate ja kirikukäsiraamatute eessõnad

Siinse töö seisukohalt on grammatikate ja kirikukäsiraamatute eessõnadest olulisim Heinrich Gösekeni grammatika eessõna, mis on läbi aegade olnud üks peamisi allikaid Gösekeni enda ja Johannes Gutsblaffi piiblitõlke ning Gösekeni grammatika koosseisus oleva sõnastiku kohta. Selle eessõna tähtsust piiblitõlke ajaloo seisukohalt on põhjalikult käsitletud siinse töö esimeses artiklis ning Gösekeni sõnastiku kujunemisloo seisukohalt kolmandas artiklis. Neid kahte – sõnade kogumist ja piibli tõlkimist – pidas Göseken iga vaimuliku jaoks oluliseks ülesandeks ning sellest põhimõttest oli ta ka ise oma töös juhindunud (Göseken 1660: b_(VIb)–b_(VIIa)). Sellest lähtuvalt võiks eeldada, et Gösekeni sõnastikutöö võinuks olla tema piiblitõlkega seotud, nagu mõnikord on ka oletatud: „Gösekeni töötamine grammatikuna ja leksikograafina oli tingitud ta

³² *So hat über dem/ weil auff Anhalten des itzigen hochwürdigen Herrn Episcopi, Jhr Königl. Mayest. Christlößlichst verordnet/ daß auff dero Kosten/ zufförderst das Neue Testament Ehstnisch solle gedrucket werden/ Er nicht nur das ganze Neue Testament/ sondern auch aus dem Alten/ die meisten Bücher fein ordentlich in die Ehstnische Sprache übersetzt und vertiret, in Meinung/ also die ganze Bibel zu absolviren, wenn Jhm GOTT das Leben noch hätte fristen wollen.*

peapingutusest: kas või üksipäini vägimeelselt läbi viia eesti piiblitõlkimist” (EA III: 372).

Ehkki Göseken annab oma eessõnas mõlema valdkonna kohta olulist infot, rääkides näiteks koostööst Gutsloffiga ning sellest, kuidas ta kasutas Stahli ja Gutsloffi grammatikat oma keeleõpetuse koostamisel, vaikib ta millegipärast vähemalt sama olulistest üksikasjadest, mis näivad ilmnevat tema töö tulemustest. Näiteks ütleb ta oma piiblitõlke käsikirja kohta umbmääraselt, et ta oli lasknud „ühele piiblieksemplarile” puhtad lehed vahele kõita ja hakanud siis sinna oma tõlget kirjutama: algul salme Stahli käsiraamatust, hiljem tõlkides ise ülejäänud. Säilinud eksemplarist on selgelt näha, et tallinnakeelne tõlge ongi nii sündinud, ainult et see ebamäärane „piiblieksemplar”, mis võinuks ootuspäraselt olla kas saksa- või miks mitte ka kreeka- või ehk isegi soomekeelne, on hoopis tartukeelne, ja ei tundu tõenäoline, et Göseken, kes oma tallinnakeelse tõlke pidi jupiti siit-sealt kokku kirjutama-tõlkima, oleks tartukeelse kohe puhtalt kirja pannud. Oma sõnaraamatu puhul mainib ta aga küll Stahli ja Gutsloffi töö kasutamist, kuid vaikib Jan Amos Komenský ladina keele õpiku eeskujust, mis ilmneb sõnaraamatu märksõnavalikust.

Nagu eespool mainitud, võib aeg-ajalt käsitlustest leida väidet, nagu oleks 1656. aastal Tallinnas plaanitud kolmekeelset Uue Testamendi väljaannet – tallinna- ja tartukeelset koos saksakeelse versiooniga nende vahel (EKA I: 135; Värril Haarmann 1977: 7; Laats 1989: 707; Paul 1999: 308). See eksiarvamus on vist alguse saanud 1965. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloo” esimesest köitest ja tugineb ilmselt Gösekeni eessõnale, kus on aga juttu hoopis kolmekeelsest sõnaraamatust (Göseken 1660:)b_(VIIa)–)b_(VIIb)): „See ajendas mind küll oma varasemat tööd jälle välja otsima, hea kavaga alustada vokabulaarist, et see ilmuks mõlemas dialektis. Sel eesmärgil oli mul plaanis kõik tartukeelsed sõnad üles tähendada ja sellesse vokabulaari lisada ning panna saksakeelne sõna keskele, tallinnakeelne ühele, tartukeelne aga teisele poole, nagu ma ju kenakese hulga neid sõnu juba olin kirja pannud.”³³

Tõenäoliselt Adrian Virginiusele omistatavaid seisukohti ja hinnanguid senise tartukeelse kirjasõna kohta ning põhjendusi 1690.–1691. aastal Riias trükitud tartukeelses käsiraamatus kasutatud uuendatud, Forseliuse põhimõtteid järgiva ortograafia kohta võib leida selle käsiraamatu eessõnast (Ikola 1983). Ortograafiaküsimusi on puudutatud teistegi kiriklike raamatute eessõnades: põhjaliku ülevaate tallinna keele hääldusest ja õigekirjast on andnud Christoph Blume 1662. aastal Tallinnas ilmunud raamatu „Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae” eessõnas (Blume 1662: B_{IIIb}–C_{1a}; vrd Põldvee 2009a: 656–

³³ *Als bin Jch zwar dadurch veranlasset worden/ meine vorige Arbeit wieder herfür zusuchen/ des guten Vornehmens von dem Vocabulario den Anfang zu machen/ das solchs in beyden Dialectis heraus kähme. Zu welchem Ende ich dann fürhatte/ alle Dorpatische Worte zu mercken und diesem Vocabulario zu inseriren, und das Deutsche in der mitte/ das Revalsche auff der einen/ das Dorpatische Wort aber auff der ander Seiten zusetzen/ wie Jch denn einen ziemlichen Vorrath derselben Wörter albereit auffgezeichnet.*

657). 1656. aasta tallinnakeelse lauluraamatu eessõnas on põhjendatud, miks teatavatest vastuväidetest hoolimata on selleski raamatus jäädud üldjoontes Stahli ortograafia juurde (NEG 1656: B_{VIIIa}–B_{VIIIb}; vrd Masing, Soosaar 1999: 71–72). Sellest võib järeldada, et diskussioonid eesti keele ortograafia üle ei alanud alles Forseliusega 1680. aastatel.

Kultuurilooliselt oli kindlasti väga huvitav 1695. aastal Riias välja antud tallinnakeelse käsiraamatu eessõna, mis oli muudetud ortograafia ja laulude kõrval peamine põhjus, miks selle käsiraamatu kasutamine Eestimaa konsistooriumi kaebuse peale keelati, kuid see eessõna pole teadaolevalt säilinud, kõigist säilinud eksemplaridest on eessõna eemaldatud (Eestikeelne raamat 2000: 127).

4.4. Uue Testamendi tõlkekäsikirjad

Rootsiaegseid eestikeelseid Uue Testamendi tõlkekäsikirju on säilinud 1650ndate aastate teisest poolest kuni 18. sajandi esimeste aastateni. Varaseim neist on Gösekeni käsikiri, mis sisaldab peale Gösekeni enda koostatud tallinnakeelse tõlke ka tartukeelset tõlget, mille võib ilmselt omistada Johannes Guts-laffile. Millal Guts-laff seda koostama hakkas, on teadmata. Säilinud käsikirjadest hilisem on 1705. aastaga dateeritud Stockholmi käsikiri. Nende kahe vahepeale jääb veel hulk käsikirju, millest mahukaimad on Müncheni ja Tartu käsikiri (mõlemad Johann Hornungi ja Adrian Virginiuse tallinnakeelse Uue Testamendi ümberkirjutused) ning Heinrich Göseken noorema 1680. aasta paiku tehtud ümberkirjutus oma isa käsikirjast. Osa sellest ümberkirjutusest on revideritud Pilistveres, mistõttu see käsikiri on tuntud ka Pilistvere käsikirjana. Heinrich Göseken vanema käsikirja ning tema poja tehtud ärakirja vahele jääb veel lõik Christoph Blume Uue Testamendi käsikirjast, mis on dateeritud 1667. aastaga. Ülejäänud käsikirjad peegeldavad Eestimaal enne ja pärast piiblikonverentse tehtud tõlke- ja ümberkirjutustöid ning Liepa konverentsil tehtud toimetamistööd.

Käsikirjades peegeldub seega Uue Testamendi redigeerimise käik väga pika aja jooksul, mis teeb neist hindamatu allika eesti kirjakeele ajaloo jaoks. Kaudsete allikate põhjal tehtud oletusi, näiteks tõlgete omavaheliste suhete või tõlkepõhimõtete kohta, saab käsikirjade najal veenvalt kinnitada või ümber lükata.

4.5. Kaasaegne tõlkekriitika

Kaasaegsest kirjavahetusest ja protokollidest võib leida küll andmeid näiteks tõlkimise käigu või lahkkelides kasutatud argumentatsiooni kohta, kuid konkreetset kriitikat tõlgetes kasutatud keele kohta ei ole säilinud kuigi palju, isegi piiblikonverentside-aegsetes diskussioonides piirduvad etteheited enamasti üld sõnaliste väidetega, et vastaspoole keel on naeruväärne, täis germanisme või hoopis tarbetuid uuendusi, täpsemaid selgitusi on peamiselt ortograafia kohta. Käsikirjad omakorda kajastavad nende kirjapanijate eelistusi, omaette kõnekas

allikas on käsikirjadesse tehtud parandused, kuid see, milliste põhjenduste saatel need parandused kirja pandi, jääb enamasti täpsustamata.

1670. aastast on tuntud Johann Engelhard Benderi kriitika 1656. aasta riimitud lauluraamatu kohta, õigemini küll tema kriitikale lauluraamatu veel elus olevate autorite Heinrich Gösekeni ja Martin Gilläuse poolt antud vastused, mille põhjal saab vähemalt osa kriitikapunkte rekonstrueerida. Muu hulgas oli seal puudutatud näiteks omastava käände olemust või eitussõna *ära* kasutamist (Masing 1999).

Seni vähemalt kirjakeele ajaloo kontekstis täiesti kasutamata allikad pärinevad 1680. aastate lõpust ja 1690. aastate algusest. Ehkki need ei puuduta otsest Uue Testamendi tõlkimist, on nad sellega siiski tihedalt seotud. Tegemist on 1673. aastal Tallinnas ilmunud lauluraamatu, Keila pastori Anton Heidrichi katekismuselaulude ja -küsimuste ning 1693. aastal Tallinnas ilmunud käsiraamatu kohta Riiast laekunud kriitikaga. Heidrichi katekismust on varem tutvustanud Aivar Põldvee (1989), ülejäänud allikaid on esimest korda käsitletud siinse töö kuuendas ja seitsmendas artiklis. 1673. aasta lauluraamat oli löögi alla sattunud ilmselt seetõttu, et selle ortograafiat pidi Eestimaa konsistooriumi otsuse kohaselt järgitama tallinnakeelse Uue Testamendi trükiversioonis, peale selle pidas Liivimaa kindralsuperintendent Fischer (ekslikult) selle redigeerijaks Heidrichit, kes oli Eestimaa konsistooriumi seisukohtade kõige tulisem eestkõneleja. Neis dokumentides käsitletud probleemid olid väga tõenäoliselt arutluse all ka piiblikonverentsidel.

Lauluraamatu kriitika seisneb vigaseks peetud värsside sõnasõnalises tõlkes saksa keelde ja mõnikord tõlgetele lisatud kommentaarides. Samasugust taktikat on kasutatud Heidrichi katekismuse puhul, kuid siin on saksa keelde tõlgitud kogu tekst. Vigade selgemaks esiletoomiseks on mõnikord kasutatud ladina keele abi. Mõlemal juhul on säilinud ka Eestimaa konsistooriumi esindajate vastuseid kriitikale. Nii mõnigi kord on kriitika autorid olnud ehk liigagi karmid, kuid see on selgitatav nende töö eesmärgiga: näidata kritiseeritavate tekstide kirjutajate keeleoskust võimalikult halvas valguses. 1693. aasta käsiraamatu kohta kirjutatud märgukirjas on käsiraamatust nopitud vigastele väljenditele lisatud korrektseid variante. Heidrichi katekismuse ja 1693. aasta käsiraamatu kriitika on käekirja järgi otsustades kirja pannud Johann Hornung. Neis dokumentides väljendub ilmekalt erinevus senise saksamõjulise kirikukeele ja uute, rahvakeelest lähtuvate taotluste vahel.

Siinsesse töösse koondatud artiklites on käsitletud peamiselt kolme valdkonda: Uue Testamendi tõlkimise käiku, säilinud käsikirju ja eesti kirjakeele kujundamist. Töösse on kaasatud allikaid, mida varasemad uurijad pole kasutanud, mistõttu on olnud vältimatu põhjalikumalt analüüsida nende tekkekonteksti, mis omakorda on nii mõnigi kord tähendanud süvenemist detailidesse. Uute andmete ja juba hästi tuntud informatsiooni süntees on võimaldanud saavutada senisest süstemsama üldpildi.

ARTIKLID

Vigade parandus

Artikkel I: „Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis”

lk 248, ülalt 10. reas on: *riigikontor Stockhomis*; peab olema: *eelarvekontor Stockholmis*

lk 272, alt 4. reas on: *lõiku 7,12–7,25*; peab olema: *lõiku 7,15–7,25*

lk 274, alt 14. reas on: *Halja pastor*; peab olema: *Haljala pastor*

lk 277, ülalt 11. reas on: *vähemalt osa Luuka evangeeliumist*; peab olema: *vähemalt osa Markuse evangeeliumist*

lk 294 on puudu resümee viimane rida: *pastors in translating the New Testament than has been possible so far.*

Artikkel IV: „Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde...”

lk 45, 2. veerus ülalt 3.–4. reas on: *riigikontoriga*; peab olema: *eelarvekontoriga*

lk 46, 1. veerus ülalt 7. ja 15.–16. reas ja joonealuses märkuses nr 28 on: *riigikontorile*; peab olema: *eelarvekontorile*

lk 57, 2. veerus ülalt 8. reas on: *riigikontorile*; peab olema: *eelarvekontorile*

lk 57, 2. veerus ülalt 12. reas on: *Riigikontor*; peab olema: *Eelarvekontor*

lk 58, 2. veerus ülalt 3. reas on: *riigikontori*; peab olema: *eelarvekontori*

KOKKUVÕTE

Väitekirjas käsitletakse eesti piiblitõlke ja eesti kirjakeele ajaloo aspekte 17. sajandi keskpaigast kuni tallinnakeelse Uue Testamendi ilmumiseni 1715. aastal. Töö eesmärk on analüüsida sellest perioodist säilinud eestikeelseid Uue Testamendi käsikirju ning eesti kirjakeele pärast peetud diskussioone nende ajaloolises kontekstis. Käsikirjade identifitseerimiseks on käsikirjades leiduvaid käekirju võrreldud potentsiaalsete autorite, s.t Eesti- ja Liivimaal tegutsenud vaimulike käekirjadega. Lisaandmeid on otsitud kaasaegsest kirjavahetusest ja protokolliraamatutest, kust võib mõnikord leida vägagi detailset infot. Siinse töö seisukohalt viljakaks meetodiks on osutunud allikate kriitiline analüüs ja detailuuring, mis on võimaldanud ümber lükata mõned senistes uurimustes levinud ekslikud seisukohad ning käibesse tuua uusi allikaid, mis seni pole uurijate tähelepanu pälvinud.

Töö koosneb seitsmest artiklist: kahes on käsitletud Tartus Ajalooarhiivis hoiul olevaid Uue Testamendi käsikirju, mida varem polnud süstemaatiliselt uuritud, ning põhjalikumalt ühte neist: Heinrich Gösekeni kakskeelset (tallinna- ja tartukeelset) Uue Testamendi tõlget, selle võimalikke eeskujusid ja mõju hilisematele käsikirjadele. Kaks artiklit on pühendatud 1680. aastate lõpus ja 1690. aastate algul eesti keele üle peetud diskussioonidele, mis olid seotud tallinnakeelse Uue Testamendi tõlke ning Eestimaal kasutatud kirikukirjandusega. Ka siin on aluseks kas seni tundmatud või varem selles kontekstis kasutamata allikad: Liivimaa vaimulike kriitika 1673. aasta lauluraamatu, Keila pastori Anton Heidrichi katekismuselaulude ja -küsimuste ning 1693. aastal Tallinnas ilmunud kirikukäsiraamatu kohta. Ülejäänud kolmes artiklis on käsitletud teemaga seotud üksikküsimusi: Heinrich Gösekeni sõnaraamatu koostamise põhimõtteid, kuningas Karl XI poolt 1680. aastate algul eestikeelse Uue Testamendi tõlke kohta antud korraldusi ning tartukeelse kirikukirjanduse väljaandja Adrian Virginiuse autobiograafiat.

Töö tulemuseks on uued olulised andmed nii eestikeelse Uue Testamendi tõlkeloo, käsikirjade ja tõlkijate kui ka eesti kirjakeele ajaloo kohta, mis on alljärgnevalt põhjalikumalt lahti kirjutatud.

Eestikeelse Uue Testamendi tõlkeloo. Eestikeelseid raamatuid trükiti Rootsi ajal teatavasti kahes kirjakeeles ja peamiselt kahes keskuses: tallinnakeelseid raamatuid eelkõige Eestimaal Tallinnas (ehkki ka Liivimaal oli tallinnakeelseid kihelkondi), tartukeelseid enamasti Liivimaal Riias. Pühakirja tõlkimist alustati nii Eestimaal kui ka Liivimaal juba 1640. aastatel, kuid töö oli organiseeritud erinevalt: Eestimaal tehti piiskop Joachim Jheringi korraldusel meeskonnatööd, Liivimaal tõlkis Johannes Gutsloff teadaolevalt üksinda. Valmisid esimesed käsikirjad (Eestimaal Uus Testament, Gutsloffil ehk isegi terve piibel), kuid trükki need ei jõudnud. 1656. aastal, Vene-Rootsi sõja ajal põgenes Gutsloff koos käsikirjadega Tallinna ja pidi siin hakkama koostööd tegema Heinrich Gösekeniga, kuid juba järgmisel aastal Gutsloff suri. Suri ka piiskop Jhering ja järgnevast 25 aastast on piiblitõlke kohta vaid üksikuid

teateid. 1660. aastatel oli piibli tõlkimine nii Eesti- kui ka Liivimaal päevakorral kõrgeimal tasandil: 1664. aastal arutati eesti ja läti piibli tõlkimist Liivimaa vaimulikonna sinodil, kus Liivimaa superintendent Johannes Gezelius vanem tõstis esile eesti keelde tõlkimise keerukust eesti keele paljude erinevate dialektide tõttu. 1666. aastal taotles Eestimaa piiskop Johann Jacob Pfeiff Uue Testamendi tõlke trükikulude katmist ja sai kuningalt ka positiivse vastuse. Eestimaalt on sellest ajast andmeid kahe Uue Testamendi käsikirja, Heinrich Gösekeni ja Christoph Blume oma kohta. 1666. aastal kavatses Pfeiff trükki anda Christoph Blume tõlke, mille täpsem seos Gösekeni tõlkega vajab veel uurimist. Igal juhul kui 1680ndate algul järgmise Eestimaa piiskopi Jacob Helwigi ajal tallinnakeelse Uue Testamendi trükkimine jälle päevakorrale tõusis, võeti edasisel toimetamisel aluseks Heinrich Gösekeni tõlge, mille tema samanimeline poeg ajavahemikus 1680–1682 puhtalt ümber kirjutas. Liivimaal oli Kambja pastor Andreas Virginius tartu keelde tõlkinud Uue Testamendi ja osa Vanast Testamendist. Tema pojast Adrian Virginiusest sai 1680. aastatel peamine tartukeelsete raamatute trükkitoimetaja. 1683. aasta lõpust töötas Adrian Riias, üksteise järel ilmusid tartukeelne katekismus (1684), laulu- ja palveraamat (1685) ja Uus Testament (1686).

1680ndate keskel sõlmus Eesti- ja Liivimaa vaimulikonna vahel konflikt tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmise pärast. Konflikti põhjused olid osalt otseselt seotud tõlke endaga: Eestimaa konsistoriumi esindajad tahtsid, et eestikeelne Uus Testament tõlgitaks Martin Lutheri saksakeelse tõlke järgi ning et tõlke keel ja ortograafia oleks samasugused nagu teistes seni Tallinnas trükitud raamatutes; Liivimaa kindralsuperintendent Fischer pooldas Uue Testamendi tõlkimist kreeka keelest ning soovis tõlkes rakendada Bengt Gottfried Forseliuse poolt väljatöötatud uusi ortograafiapõhimõtteid ning talupoegade kõnepruugile lähedasemat keelt. Teisest küljest kerkis teravalt päevakorda küsimus, kellel on õigus tallinnakeelne tõlge trükki anda. Mõnes varasemas uurimuses on väidetud, et konflikt tekkis seetõttu, et niihästi Eestimaa konsistorium kui ka Liivimaa kindralsuperintendent Fischer said 1682. aastal kuningas Karl XI-lt sõnaselge korralduse tallinnakeelne Uus Testament trükki anda. Kuninga korralduste ja kaasaegse kirjavahetuse täpsem analüüs siinses väitekirjas aga näitab, et kuninga korraldustes pole Tallinna ja tartu keelt eristatud, vaid juttu on kas eesti või mittedaksa keelest. Eestimaa konsistoriumile eraldas kuningas raha eestikeelse Uue Testamendi trükkimiseks, ning et seni oli Eestimaal trükitud tallinnakeelseid raamatuid ja konsistoriumil oli ette näidata valmis käsikiri, on ilmne, et neile antud korraldus käis tallinnakeelse Uue Testamendi kohta. Kindralsuperintendent Fischer seevastu sai 1682. aastal kuningalt toetuse piibli tõlkimiseks mittedaksa keelde, järgmiste aastate dokumentides on juttu eesti ja läti keelest, ning et Fischeri korraldusel ilmus 1686. aastal tartukeelne Wastne Testament, tundub tõenäoline, et temale antud korraldused puudutasid eelkõige tartu keelt.

11. juulil 1685 sai Fischer kuningalt loa kasutada piiblitõlkeks eraldatud summasid keeleoskajate vaimulike kokkusaamiste korraldamiseks, et tõlketöö

saaks kiiremini lõpule viia. Fischer ise väidab oma hilisemates kirjades (1687, 1688, 1691), et kuna Eestimaa konsistoorium polnud jõudnud Uut Testamenti 1685. aastaks trükki toimetada, oli kuningas teinud selle sama aasta 11. juuli korraldusega tema ülesandeks – ei saa välistada, et sellest oli kuninga juures suusõnal juttu, kuid sellise sisuga kirjalikku korraldust pole seni leitud. Eestimaal oli Göseken vanema käsikirja ümberkirjutust 1682. aastast alates küll toimetatud, kuid 1684. aastal tabas tõlketööd mitu rasket hoop: jaanuaris suri piiskop Jacob Helwig, sama aasta juunis hävisid Toompea tulekahjus evangeeliumide tõlked ning nende taastamine võttis aega. Peale selle juhtis Keila pastor Anton Heidrich, kelle ülesandeks oli tõlke trükieelne korrektuur, 1685. aasta algul tähelepanu sellele, et tõlge vajab senisest põhjalikumalt toimetamist. Piiskop Helwigi ametijärglane Johann Heinrich Gerth resideeris Stockholmis ja külastas Eestimaad vaid ühel korral 1690. aastal – seegi nõrgestas Eestimaa konsistooriumi positsioone.

Igal juhul kutsus Fischer tõepoolest pärast selle korralduse saamist Eesti-, Liivi- ja Saaremaa vaimulikke 1. septembriks 1685 eestikeelse piiblitõlke asjus Riiga. Eesti- ja Saaremaa saadikud sinna ei jõudnud, kuid Liivimaa pastorite kokkusaamine toimus ja seal vaadati üle Wastse Testamendi käsikiri. Tallinna-keelse Uue Testamendi ülevaatamiseks korraldas Fischer kaks konverentsi: 1686. aastal Liepas ja 1687. aastal Pilistveres. Lahkhelidest hoolimata vaadati terve Uus Testament koos üle, kirjaviisi problemaatika jäeti esialgu lahtiseks. Revideerimise aluseks pidi olema Eestimaa konsistooriumi tõlge, Heinrich Göseken noorema valmistatud ärakiri isa tõlkest, kuid et esimesel konverentsil polnud Eestimaa saadikutel võimalik kõiki vajalikke tekste kaasa võtta, tõlgiti Liepas osa tekste ka kohapeal, osa toimetati Göseken vanema käsikirja alusel ning osa jaotati Liivi- ja Saaremaa pastorite vahel, et nad need Pilistvere konverentsiks ära tõlgiks.

Pärast Pilistvere konverentsi 1687. aasta jaanuaris-veebruaries jäi revideeritud käsikiri ümberkirjutamiseks Forseliuse kirjaviisiuendust pooldava Johann Hornungi kätte. Adrian Virginius, kes osales nii Liepa kui ka Pilistvere konverentsil, väidab 18. sajandi algul (ühes 1703. aasta kirjas ja 1706. aastal koostatud autobiograafias), et võttis 1687. aasta 20. novembril Hornungi enda juurde Puhja, kus viimane kas üksi või koos Adrianiga tõlkis terve Uue Testamendi uuesti kreeka keelest tallinna keelde ja andis valmis käsikirja järgmise aasta veebruaris kindralsuperintendent Fischerile üle. Ümberkirjutatud käsikiri jäi Liivimaale, Eestimaa konsistooriumile saadeti tagasi Pilistveres revideerimise aluseks olnud käsikiri, välja arvatud need osad, mille olid tõlkinud Liivi- ja Saaremaa pastorid.

Samal ajal jätkusid arutelud tõlke ortograafia, keele ja alusteksti üle. Eestimaa konsistoorium töötas 1688. aastal välja kompromissortograafia, nn *medium*-kirjaviisi, mida kasutati Tallinnas trükitud raamatutes kuni 1697. aastani. Kuningas Karl XI andis välja mitu osalt üksteisele vasturääkivat korraldust tõlke alusteksti ja tõlketöö organiseerimise kohta ning keelas lõpuks 1689. aastal tõlke trükkimise, niikaua kui Eesti- ja Liivimaa vaimulikud pole tõlke

suhtes üksmeelele jõudnud. 1691. aastal jõudis kuningani info, et Fischer on tallinnakeelse Uue Testamendi keelust hoolimata siiski trükki andnud. Ehkki teade oli alusetu, keelati tartukeelse Wastse Testamendi levitamine. Sama aja paiku kerkisid esiplaanile juba muude kiriklike raamatute väljaandmisega seotud probleemid: Riias hakati välja andma uuendatud keelega tallinnakeelseid raamatuid (1690. aastal ilmus väike lauluraamat, aastail 1694–1695 neljakõiteline kirikukäsiraamat), kuid Eestimaa konsistoorium keelas oma vaimulikel neid kasutada, kirikukäsiraamatu kohta saavutati ka kuningalt vastav korraldus. Liivimaalt omakorda heideti Tallinnas trükitud raamatutele ette nende kehva keelt, juba 1688. aastal oli kindralsuperintendent Fischer läkitanud piiskop Gerthile ülevaated 1673. aastal Tallinnas trükitud lauluraamatus ja keeleuuenduse ühe peamise vastase Anton Heidrichi katekismuseõpikus leiduvatest vigadest. Ehkki Fischer püüdis veel 1688., 1690. ja 1694. aastal organiseerida uusi kokkusaamisi kas seniste tõlgete, lauluraamatu või grammatika arutamiseks, ei ole teada, et midagi sellist oleks toimunud.

Eestimaa konsistooriumis püüti pärast piiblikonverentse veel kahel korral (1689/90, 1695) Uue Testamendi tõlkele elu sisse puhuda, kuid tulutult. 1703. aastal sai toonane Liivimaa kindralsuperintendent Olaus Bergius kuningas Karl XII-lt loa piibel trükki anda. Uue Testamendi tõlge oli Bergiuse sõnul juba olemas, kuid Põhjasõja segadustes osutus selle hankimine esialgu arvatust keerulisemaks. Bergius pidas kahtlemata silmas Hornungi ja Virginiuse poolt 1687/88. aastal Puhjas koostatud tõlget, mille algversioon oli aga selleks ajaks ilmselt juba kaduma läinud. Kättesaadav oli Johann Hartmann Creidiuse 1694. aastal valminud ärakiri, mis sai tõenäoliselt omakorda Pilistvere pastori Johann Daniel von Bertholdi kahe 1704.–1705. aastal valminud ärakirja aluseks. Täna seni on säilinud niihästi Creidiuse ärakiri (Münchenis) kui ka mõlemad Bertholdi ärakirjad (Stockholmis ja Tartus). 1706/07. aastast on teateid Eesti- ja Liivimaa pastorite osalt ilmselt omal initsiatiivil, osalt Eestimaa konsistooriumi korraldusel peetud ühisrevisjonidest. 1707. aasta suvel saatis Tallinna Püha-vaimu kiriku pastor Eberhard Gutsleff oma poja Heinrichi koos mingi käsikirjavariandiga Saksamaale kuningas Karl XII-lt tõlke väljaandmiseks toetust küsima. See käik jäi siiski asjatuks, peale selle kerkis Eestimaa konsistooriumi ja Liivimaa ülemkonsistooriumi vahel taas päevakorda konkurents trükiõiguse pärast, Heinrich Gutsleffi valmistatud puhtandversioon anti üle Liivimaa ülemkonsistooriumi esindajatele. Kui 1713. aastal Uue Testamendi tõlkimine Eestimaa konsistooriumis taas päevakorraks kerkis, otsustati trükkimisel aluseks võtta 1706/07. aasta ühisrevisjoni käigus parandatud mustandversioon, mille alusel valmistatud puhtand oli 1708. aastal Liivimaa vaimulike kätte antud, ning seda võimalike lahkkelide vältimiseks mitte enam muuta.

Käsikirjad ja tõlkijad. Eestikeelseid Uue Testamendi käsikirju on üsna hiljutise ajani küllaltki vähe uuritud. Paradoksaalsel kombel olid paremini tuntud Eestist kaugemal – Stockholmis ja Münchenis – asuvad käsikirjad. Siinses töös on säilinud käsikirjad pandud ajaloolisse konteksti, määratledes enamiku puhul nende koostamise aja, asjaolud ning teksti kirjapanija – teksti

kirjutajat ei saa alati automaatselt pidada ka teksti tõlkijaks, sest vaimulikud tavatsesid käsikirju üksteise käest laenata ja enda tarbeks ümber kirjutada, samuti jagati tõlke trükiks ettevalmistamisel toimetatud käsikirju korduvalt pastorete vahel puhtalt ümberkirjutamiseks laiali.

Siinses töös identifitseeritud käsikirjadest olulisim on Tartus Ajalooarhiivis asuv Heinrich Gösekeni käsikiri, mille kunagine olemasolu oli küll teada, kuid varasemad uurijad on selle kohta säilinud teadetes mõnikord suhtunud skeptiliselt. Nüüd, kui Gösekeni käsikiri on leitud, selgub, et see vastab täpselt sekundaarallikates selle kohta esitatud andmetele: see sisaldab tallinnakeelse tõlke kõrval ka tartukeelset, kusjuures tallinnakeelse puhul on selgelt näha, et perikoobilõigud on kirja pandud ülejäänud tekstist varem ja lähtuvad varem trükist ilmunud perikoobiraamatutest (1638, 1654). Heinrich Gösekeni Uue Testamendi tõlget võib kahtlusteta pidada kõige mõjukamaks tallinnakeelseks tõlkeks ligi kolmekümne aasta jooksul – 1650ndate teisest poolest kuni piiblikonverentsideni. Käsikirja koostamise lugu pole küll lõpuni selgitatud, kuid Luuka evangeeliumi analüüsi põhjal võib järeldada, et Gösekeni tõlge tugineb Martin Lutheri saksakeelsele tõlkele ning et samas käsikirjas sisalduvat tartukeelset tõlget pole Göseken oma tõlke koostamisel olulisel määral kasutanud, mõningaid paralleele võib tõmmata tallinnakeelsesesse tõlkesse tehtud paranduste puhul. Mis suhe oli Gösekeni käsikirjal piiskop Joachim Jheringi aegsete tõlketöödega, pole võimalik öelda, sest Gösekeni käsikirjast vanemaid tallinnakeelseid Uue Testamendi tõlkeid pole seni leitud.

Gösekeni tõlget kasutasid mõned Eestimaa pastorid (Heinrich Göseken noorem, Joachim Balecke) veel 1684. aastal Toompea tulekahjus hävinud evangeeliumide käsikirja taastamisel, kuid samal ajal võis pastorete käes olla veel teisigi tõlkeid. Näiteks Pilistveres revideeritud ja tõenäoliselt Viru-Nigula pastori Johannes Wartmanni poolt 1680ndate keskel kirjutatud Luuka evangeeliumi 9.–16. peatüki tõlge on Gösekeni omast kohati silmatorkavalt erinev ning sisaldab selleks ajaks juba vananenud konstruktsioone (*st-lõpulist* genitiivi), mis võib küll peegeldada Wartmanni enda keeleoskust, kuid ei saa ka välistada, et ta võis eeskujuna kasutada mingit vanemat käsikirja.

Ehkki teateid, et Göseken oli oma käega kirja pannud ka tartukeelse piibli või Uue Testamendi, on varasemates uurimustes mainitud, pole varem püütud selgitada, milline võis olla Gösekeni tartu keele oskus, või kui ta ise tartu keelde ei tõlkinud, kelle tõlke ta siis ümber kirjutas. Siinses töös on näidatud, et kõige tõenäolisemalt võis Göseken tartukeelse Uue Testamendi saada Johannes Gutsblaffilt, kui see 1656. aastal Tallinna tuli. Göseken kirjutas Gutsblaffi käsikirja puhtalt ümber, köitis seejärel oma käsikirjale puhtad lehed vahele ja hakkas nende peale kirja panema tallinnakeelset tõlget. Gutsblaffi autorsust kinnitab asjaolu, et vähemalt Luuka evangeeliumi analüüsi põhjal otsustades lähtub Gösekeni käsikirjas sisalduv tartukeelne tõlge kreeka keelest, mis on kooskõlas Gutsblaffi kavaga tõlkida terve piibel algkeeltest. Kristiina Ross on võrrelnud Gutsblaffi Vana Testamendi ja Gösekeni käsikirjas sisalduva Uue

Testamendi keelt ning leidnud, et mõlemad tõlked võivad pärineda ühelt ja samalt isikult.

Siinses väitekirjas on ka näidatud, et Gösekeni teine oluline töö piiblitõlke kõrval, tema sõnaraamat, mis on mahukaim eesti keele sõnavarakogu 17. sajandist, pole otseselt seotud tema piiblitõlketööga, ehkki Gösekeni grammatika eessõna järgi võiks nii oletada. Selgub, et oluline osa sõnastikku valitud, väga erinevaid eluvaldkondi kajastavatest märksõnadest lähtub tõenäoliselt Jan Amos Komenský kuulsa ladina keele õpiku „Janua linguarum reserata” (1631) eeskujust.

Peale Gösekeni käsikirja leidub Ajalooarhiivis veel arvukalt muid lühemaid ja pikemaid tallinnakeelseid Uue Testamendi tõlkefragmente. Neist märkimisväärsamad on kolm 1667. aastaga dateeritud poognat Hageri pastori Christoph Blume puhtandtõlkest, mille koostamise ajend oli Eestimaa piiskopi Johann Jacob Pfeiffi taotlusel kuningalt 1666. aastal saadud korraldus eestikeelne Uus Testament trükki anda. Nimetada võib veel Liepa konverentsil tõlgitud tekste, Liepas ja Pilstveres tõlgetesse tehtud parandusi ning Eestimaa konsistooriumi korraldusel pärast 1684. aasta Toompea põlengut ja 1690ndatel valminud tõlkeid.

Peale Ajalooarhiivi tõlgete on töös täpsustatud ka 1705. aastaga dateeritud Stockholmi käsikirja ja Eesti Kirjandusmuuseumis asuva dateerimata nn Tartu käsikirja kohta tõlkeloos. Enamikus varasemates uurimustes on oletatud, et Stockholmi käsikirja näol on tegemist 1705. aastal Tallinnas Eesti- ja Liivimaa vaimulike ühistööna toimetatud teksti puhtandiga, mida Heinrich Gutsleff pidi 1707. aastal Saksamaal kuningale esitlema. Kõiki praeguseks teadaolevaid allikaid silmas pidades tundub aga tõenäolisem, et tegemist on eksemplariga, mille Pilstvere pastor Johann Daniel von Berthold kirjutas ümber enda ja oma poegade tarvis. Eesti- ja Liivimaa vaimulikud toimetasid Tallinnas Uut Testamenti alles 1706/07. aastal. Tartu käsikiri on Stockholmi käsikirjast ilmselt varasem: praeguses uurimiseisus tundub tõenäoline, et Berthold kirjutas selle ümber 1703. aasta detsembrist 1704. aasta aprillini.

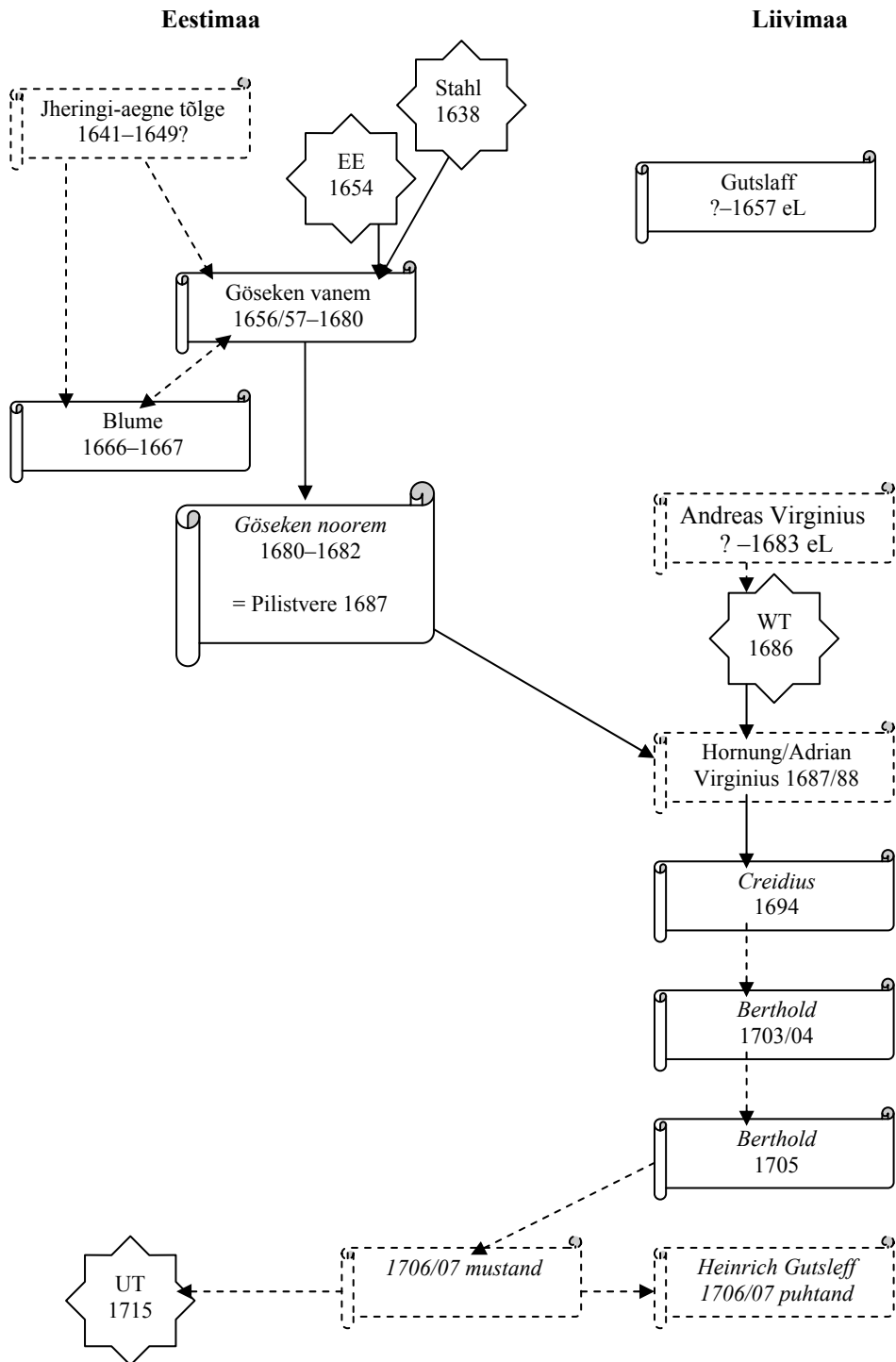
Kui Eestimaa konsistooriumi organiseeritud tõlketöö kohta on säilinud küllaltki palju andmeid, on Liivimaalt teateid väga napilt. Seda olulisem on tartukeelse Wastse Testamendi tõlkija/toimetaja Adrian Virginiuse autobiograafia, millest seni oli teada 1858. aastal publitseeritud referaat. Siinses töös on tutvustatud autobiograafia täisversiooni, mis asub Riias Läti Riiklikus Ajalooarhiivis. Sellest selgub näiteks, et Virginiusel ei tekkinud eesti keele pärast tülisid mitte ainult Eestimaal, vaid ka Liivimaal. Ühtlasi sisaldab autobiograafia olulisi detaile tartu- ja tallinnakeelse kirikukirjanduse tõlkimise kohta 1680.–1690. aastatel ja Virginiuse mahlakaid hinnanguid piiblikonverentside kohta.

Kokkuvõtliku ülevaate niihästi säilinud kui ka ainult kaudsete andmete järgi teadaolevatest käsikirjadest ja nende omavahelistest suhetest annab leheküljel 236 paiknev skeem, mida edaspidised uurimused võivad kindlasti veel täpsustada. Katkendliku joonega on tähistatud käsikirjad, mis teadaolevalt pole säilinud, ning mõjutused, mida pole veel põhjalikumalt uuritud (nagu näiteks

Christoph Blume ja Heinrich Göseken vanema tõlke suhe või 18. sajandi alguses ümber kirjutatud käsikirjade omavaheline sõltuvus) või mida pole võimalik uurida, sest võrdluseks vajalik käsikiri on kaduma läinud. Trükistest on skeemile märgitud need, mis on mingit käsikirja mõjutanud, nagu Göseken vanema käsikirja perikoobilõikude allikad (Heinrich Stahli käsiraamatu kolmas osa ja selle teine trükk) ja Wastne Testament, aga pole märgitud käsikirjade võimalikku mõju trükiteoste: kõige tuntum neist seostest on 1695. aastal Riias ilmunud tallinnakeelse perikoobiraamatu lähtumine Hornungi-Virginiuse tõlkest. Samuti vääraks uurimist Christoph Blume trükist ilmunud teostes sisalduvate piiblitseaatide ning Blume enda ja Heinrich Göseken vanema käsikirja suhe. Lühemaid tõlkefragmente ja käsikirjadesse tehtud paranduste mõjutajaid (nagu Johannes Gutsblaffi tõlke võimalik mõju Göseken vanema tõlkesse tehtud parandustele või Wastse Testamendi mõju neile parandustele, mis tehti Göseken vanema tõlkesse Liepas ja Göseken noorema ärakirja Pilstveres) pole samuti skeemile märgitud. Enamik käsikirju on skeemil identifitseeritud teksti kirjutaja järgi (erandiks Johannes Gutsblaffi tartukeelne tõlge, mille on kirja pannud Heinrich Göseken vanem), mittesäilinud käsikirjade puhul on loomulikult tegemist oletustega. Creidius 1694 on tuntud ka kui Müncheneri, Berthold 1703/04 kui Tartu ja Berthold 1705 kui Stockholmi käsikiri. Kursiiviga märgitud isikuid võib suurema või vähema tõenäosusega pidada pigem teksti ümberkirjutajateks kui varasemast oluliselt erineva redaktsiooni loojateks.

Eesti kirjakeel. Piiblitõlke ajalugu on paljude keelte jaoks ühtlasi nende kirjakeele ajalugu. Eesti kirjakeele arendamine oli sajandeid enamasti saksa soost vaimulike käes. Kirikukirjanduse tõlkimiseks sobiva keele kujundamine on pidev protsess, mida saab jälgida eri aegadel valminud tekstide, aga ka nende tekstide valmimist saatnud arutelude põhjal. Keelearuteludest omakorda on jälgi jäänud enamasti vaid siis, kui nendega kaasnesid suuremad lahkkelid. Selle ilmeka tõendus on arvukad dokumendid ja käsitlused 1680. aastate keskel piiblikonverentsidel eriti selgelt esile tulnud kirjaviisitüli kohta. Lahkkelid ei piirdunud siiski ainult kirjaviisiga, vaid hõlmasid ka morfoloogiat, leksikat ja süntaksitki. Vaidluse tuum oli selles, kas tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkes kasutatav keel peaks lähtuma senisest saksamõjulisest traditsioonist, mida pooldas Eestimaa konsistoorium, sest see oli kooskõlas varasemate raamatutega ja siia saabuvatele võõrmaalastele kergem õppida, või talupoegade kõneldavast keelest, nagu taotles Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer, ehk nn kirikukeele ja rahvakeele vastanduses. Vaidlustes esile kerkivad märksõnad peegeldavad keelearutelusid kaasaegses Euroopas: mõlemad pooled põhjendavad oma eelistusi eesti keele *genius'*ega, mõlemad on oma sõnul usinalt talupoegade keelekasutust tähele pannud, nagu Martin Luther soovitas, kuid ometi peab Eestimaa konsistoorium talupoegade keelekasutust rikutuks ning peab paremaks arendada eesti keelt pigem saksa kui soome keele eeskujul, sest saksa keel olevat erinevalt soome keelest peakeel (*Hauptsprache*). Küsimus ei olnud

Skeem: Eestikeelsed Uue Testamendi käsikirjad 17. sajandist ja 18. sajandi algusest (vahekokkuvõte).

seega alati ainult vaimulike erineva tasemega keeleoskuses, vaid veendumuses, milline tee oleks eesti keele arendamise seisukohalt otstarbekam. Nagu siinses töös näidatud, olid nii mõnedki küsimused, mille üle arutleti 1680.–1690. aastatel (nt pärisnimede kirjaviis, eituse ja keelu väljendamine), Eestimaal päevakorral olnud juba vähemalt kaksikümne aastat varem. Piiblikonverentsidele järgnenud ajast säilinud kriitika Eestimaal kasutusel olnud raamatute pihta, ilmselt Johann Hornungilt ja tema lähematelt kaastööliselt, kõige tõenäolisemalt Adrian Virginiuselt, võimaldab elavalt ette kujutada piiblikonverentsidel aset leidnud diskussioonide sisu ja selgitab kummagi poole teravaid seisukohavõtte. Aastakümnete jooksul juurdunud vaateid polnud võimalik üleöö murda, kuid juba üsna pea hakkas Tallinnaski vanade raamatute autoriteet vähehaaval murenema ja põlvkondade vahetus lõi eeldused rahvakeelsemate väljaannete ilmumiseks.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et isegi nii palju uuritud teema nagu Uue Testamendi tõlkimine eesti keelde Rootsi ajal pole veel kaugeltki ammendunud, ikka veel võib leida allikaid, mis võimaldavad püstitada uusi uurimisülesandeid ja esitada uusi vaatenurki juba korduvalt käsitletud probleemidele.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

- EAA = Eesti Ajalooarhiiv
fond 1187 (Eestimaa evangeeliumi luteriusu konsistoorium)
- LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Lāti Riiklik Ajalooarhiiv)
fond 233 (Liivimaa ülemkonsistoorium/Liivimaa evangeeliumi luteriusu konsistoorium)
fond 214 (Liivimaa rüütelkonna arhiiv)
- (S)RA = Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv)
Livonica II
Riksregistraturet

Trükiallikad ja kirjandus³⁴

- Aarma, Liivi 1993.** Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographie-reform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia 11). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, lk 393–421.
- Aarma, Liivi 1995.** Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tseensuurist. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 8–60.
- Aarma, Liivi 1996a.** Kindralsuperintendent Johann Fischer – piibli väljaandmise organisaator Liivimaal. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprillil 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised 2). Tartu, lk 51–57.
- Aarma, Liivi 1996b.** Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 399–406.
- Aarma, Liivi 2007.** Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 2. raamat: Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn.
- Ahrens, Eduard [1845].** Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja (tlk Kristiina Ross). – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koostanud ja toimetanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 25–73.
- Alttoa, Villem, Aino Valmet 1973.** 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhu-luule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Andresen, Lembit 1991.** Kirjamees ja rahvalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.
- Annus, Endel 2000a.** – vt Eestikeelne raamat 2000.
- Annus, Endel 2000b.** Vorwort. – Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I osa). Tallinn, lk 28–39.

³⁴ Kui kirjanduse loetelus on samalt autorilt esitatud mitu samal aastal ilmunud teost (nt Masing 1999 jms), kehtib nende järjestus (a, b, c) eelkõige väitekirja sissejuhatava artikli kohta. Ülejäänud artiklites võib esineda teistsugust tähistust (vt kirjanduse loetelusid artiklite I, II, III, V ja VII lõpus).

- A[rwidsson, Adolf Iwar] 1827.** Beschreibung eines ehstnischen Manuscripts des neuen Testaments, in der Königlichen Bibliothek zu Stockholm. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, 18. Heft. Pernau, lk 1–10.
- Beise, Theodor 1859.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland von J. F. v. Recke und C. E. Napiérky. Nachträge und Fortsetzungen. Erster Band (Nachträge A–K). Mitau: bei Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Bergmann, Rolf 1983.** Der rechte Teutsche Cicero oder Varro. Luther als Vorbild in den Grammatiken des 16. bis 18. Jahrhunderts. – Sprachwissenschaft, Bd. 8, lk 265–276.
- Beyer, Jürgen 2009.** Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 80–94.
- BIBLIA 350.** Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri. Toimittanut Jussi Nuorteva. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1992.
- Bienemann, Fr[iedrich] 1902.** Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst zeitgenössischen Aufzeichnungen. (Bibliothek Livländischer Geschichte 3). Reval: Verlag von Franz Kluge.
- BK 2003 – vt Piiblikonverentsid 2003.
- Blume, Christoph 1662.** Vohr-Rede an den wohl-affectionirten Lehser. – Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae. oder di Haupt-Stükke Christlicher Lere/ in dreissig Artikkel verfasst/ in di eestnische Sprache übergetragen Durch Christoph: Blumen/ von Leipzig aus Meissen/ Pastoren zu Hakers. Reval: Jn Verlegung des Autoris.
- Boecler, Johann Wolfgang 1853.** Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten, Derer Sie sich So ins gemein alß insonderheit, Bey ihren Kindtauffen, Hochzeiten, Begräbnissen, und sonst zu gebrauchen pflegen, Reval, zu finden bey Christoff Brendeken. – Scriptorum Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben. Zweiter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir, lk 665–680.
- Cederberg, A[rno] R[afaël] 1927.** Uue Testamendi eestikeelne tõlge 1705. a. ja selle käsikiri Stokholmis kuninglikus raamatukogus. – Eesti Keel, nr 4, lk 60–66.
- Curriculum 1858 = Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr.** (Aus Gadebusch (handschr.) Beweisen zur livl. Adelsgeschichte Th. 3. S. 755). – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der russischen Ostsee-Provinzen. Neunten Bandes erstes Heft. Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, lk 118–125.
- Dunsdorfs, Edgars 1979.** Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis: Latviešu ev.-lut. baznīca Amerikā.
- EA III = Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tegevtoimetaja O. Liiv, peatoimetaja H. Kruus.** Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940.
- EBL 1926–1929 = Eesti biograafiline leksikon. Peatoimetaja A. R. Cederberg.** Tartu: K./Ü. Loodus.

- EE 1654 = Die gewöhnliche Evangelia un[d] Episteln/ Durchs gantze Jahr/ In Esthnischer Sprache herausgegeben. Reval: Gedruckt bey Sehl. Heinrich Westphals Gymn. Buchdr. nachgelassenen Witwen, 1654.
- EE 1673 = Di gewöhnliche Evangelia und Episteln, Durchs gantze Jahr, In Eestnischer Spraache heraus gegeben Reval: Gedrukkt und verlegt durch Adolph Simon, 1673.
- Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. Annus. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1). Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus].
- Ehsti-Mah Wehhemb Lauulo-Ramat, Tallo-Rahwa Kohli- nink Kirko-Lapsede tarbix, kud Jummala Auwux, ninda welja-sähdtut. Rähvli- echk Tal-Linnas: Christoff Brendeken, 1689.
- EKA I = Eesti kirjanduse ajalugu. 1. köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toimetanud A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Elvering, Gabriel [1669].** Verwelckliche/ doch am jüngsten Tage wieder herfürgrünende Blume/ Welche bey Christlicher und Volckreicher Erden-Bestattung/ Des Hn. Christoffer Blumen/ wolverdienten Pastoren auff Hackers/ Aus dem 40. Cap. des Propheteh Esaia v. 6. 7. 8. Erkläret und auff Begehren zum Druck heraußgegeben durch M. Gabrielem Elvering, Pastorem Primarium und Superintendenten zu Reval. Reval: Gedruckt durch Adolph Simon, Gymn. Buchdr.
- EPL 1977 = Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begonnen von P. Baerent. Hrsg. von M. Ottow, W. Lenz. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1977.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. Erster Theil. Riga: bey Johann Friedrich Hartknoch.
- Gäters, Alfréds 1977.** Die lettische Sprache und ihre Dialekte. (Trends in Linguistics. State-of-the-Art Reports 9). The Hague, Paris, New York: Mouton 1977.
- Gutslaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam Dorpati Livonorum: Excudebat Johannes Vogel, Acad. Typogr. [Faksiimile ja tõlge: Johannes Gutslaff. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam / Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10). Tartu: Tartu Ülikool, 1998.]
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon, Gymnasij Buchdr. [Faksiimileväljaanne: Heinrich Göseken. Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Hrsg. und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II; Fenno-Ugrica 3). Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.]
- Hasselblatt, Cornelius 2006.** Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York: de Gruyter.
- Hausmann, R[ichard].** Referat über eine briefliche Mittheilung des Herrn cand. N. Busch über ein estnisches Neues Testament mit Figuren. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1900. Jurjew (Dorpat): Druck von C. Mattiesen, lk 56–57.
- Hennoste, Tiit 2000.** Suure puu vari. – Eesti Ekspress, 26. jaanuar.
- Hermann, K[arl] A[ugust] 1892.** Ueber das Manuscript des Neuen Testaments von Creydus in der Münchener Bibliothek. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1891. Dorpat: Druck von C. Mattiesen, lk 133–140.
- HHKB 1656 = Hand- Hausz- Und Kirchen-Buch/ Für die Pfarrherrn und Hausz-Väter Ehstnischen Fürstenthumbs/ Reval: Gedruckt durch Adolph Simon, Gymn. Buchd.

- [Hoppius, Christian] 1715.** Gnade und Friede von GOtt unserm Vater und dem HERren JEsu Christo! – Uus Testament 1715. Faksiimile. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004, lk 2_a–3_b.
- Hoppius, Christian 1715.** Die deutsche Vorrede aus dem Reval-ehstnischen Neuen Testamente vom Jahre 1715. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1821, 13. Heft, lk 94–122.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem Riga: Literis Joh. Georg. Wilck. Regii Typographi. [Faksiimileväljaanne: Johann Hornung. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga 1693. Eingeleitet und hrsg. von Harald Haarmann. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 3; Fenno-Ugrica 4). Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.]
- Hüllen, Werner 2001.** Characterization and evaluation of languages in the Renaissance and in the Early Modern Period. – Language typology and language universals / Sprachtypologie und sprachliche Universalien / La typologie des langues et les universaux linguistiques. An international handbook / Ein internationales Handbuch / Manuel international. Vol. 1. Berlin: de Gruyter, lk 234–249.
- Ikola, Osmo 1983.** Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. – Sananjalka 25, lk 134–142.
- Janua 1640 = I. A. Comenii Ianva Avrea Reserata Qvatvor Lingvarum, Sive Compendiosa Methodus Latinam, Germanicam, Gallicam & Italicam Linguam perdiscendi, sub Titulis centum, Periodis mille comprehensa, & Vocabulis bis mille ad minimum aucta; Cum quadruplici Indice, A Nathanaele Dhvez, in Idioma Gallicum & Italicum traducta. Lugd. Bat.: Ex Officina Elseviriorum, 1640.
- Jones, William Jervis 2000.** German Lexicography in the European Context. A descriptive bibliography of printed dictionaries and word lists containing German language (1600–1700). (Studia linguistica Germanica 58). Berlin: de Gruyter.
- Jürjo, Indrek.** Friedrich Konrad Gadebusch (*29.01.1719 – †20.07.1788). Jurist ja ajaloolane. Eluloolist. – EEVA (Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu). – http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=1&do=autor_ylevaade&aid=19,7.1.2009.
- Kask, Arnold 1956.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 1). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 140–176.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2009.** Leide Heinrich Gösekeni sõnavaramust. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 620–630.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Kiuru, Silva 1993.** Agricolan Uusi testamenti ja esimmäiset Raamattumme. – Virittäjä, vk. 97, lk 51–68.
- Klöker, Martin 2005.** Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1. Darstellung. (Frühe Neuzeit 112). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Kortholt, Christian 1686.** De variis Scripturae editionibus tractatus theologico-historico-philologicus; Quo de Textu divinarum literarum originario, diversis ejus Translationibus, & celebrioribus operibus Biblicis, fuse agitur, quaeque de Scripturarum fontibus, versione LXXVirali, Targumim, ac Latina Vulgata, Card. Bellarminus,

- hujusque propugnatores, Jacobus Gretserus & Vitus Erbermannus, minus recte disputant, solide refelluntur. Kiloni: Impensis Johannis Sebastiani Richelii.
kr = Stephanus Textus Receptus (1550). www.biblos.com, jaanuar 2010.
- Krikmann, Arvo 1986.** Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnas-
tiketes. Tallinn: Valgus.
- Kupffer, Christina 2004.** Geschichte als Gedächtnis. Der livländische Historiker und
Jurist Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). (Quellen und Studien zur bal-
tischen Geschichte 18). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Kõpp, Johan 1959.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise
teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat.
- Källquist, Eskil 1934.** Thet svenska språketz klagemål. Litteraturhistorisk undersök-
ning jämte text och tolkning. Uppsala: Wretmans boktryckeri.
- Laanekask, Heli 2003.** Tartu ja tallinna keel 17. sajandi liivimaal. – Õdagumeresoomõ
hummogupiir. Läänemeresoome idapiir. Toimõndanuq Karl Pajusalu, Jan Rahman.
(Võro Instituudi toimõndusõq 15). Võro: Võro Instituut, lk 112–128
- Laanekask, Heli; Ross, Kristiina 2008.** The language of Tartu and Tallinn in 17th-
century Livonia. – Kristiina Ross/Pēteris Vanags (eds.). Common Roots of the Lat-
vian and Estonian Literary Languages. Frankfurt am Main jt: Peter Lang, lk 199–
210.
- Laasonen, Pentti 1977.** Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia.
(Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 103). Helsinki: Suomen kirkko-
historiallinen seura.
- Laasonen, Pentti 1988.** Johannes Gezelius d. J. und die Rezeption des deutschen Pietis-
mus in Finnland. – Wolfenbütteler Beiträge, Bd. 8, lk 121–231.
- Laats, Alar 1989.** 250 aastat esimese eestikeelse Piibli ilmumisest. – Keel ja Kirjandus,
nr 12, lk 705–719.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsloffii „Grammatilised vaatlused”. – Observationes
grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlki-
nud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli
toimetised 10). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 285–316.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus,
nr 1–2, lk 7–17, 90–102.
- Lu = Das Neue Testament in der deutschen Übersetzung von Martin Luther nach dem
Bibeldruck von 1545 mit sämtlichen Holzschnitten. Studienausgabe. Hrsg. von
Hans-Gert Roloff. Bd. 1. Text in der Fassung des Bibeldrucks von 1545. Stuttgart:
Philipp Reclam jun., 1989.
- Lundström, Ernst Hj[almar] J[ohannes] 1914.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria
under den svenska tidens första skede: från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva
1660. Uppsala & Stockholm, Almquist & Wiksells boktryckeri-A.-B.
- Luther, Martin 1530.** Ein Sendbrief vom Dolmetschen und Fürbitte der Heiligen. –
Martin Luther. Ausgewählte Werke. Bd. 6: Bibelübersetzung, Schriftauslegung,
Predigt. München: Kaiser, 1958, lk 9–20.
- Mancelius, Georg 1638.** Lettus, Das ist Wortbuch, Sampt angehengtem täglichem
Gebrauch der lettischen Sprache; Allen und jeden Ausheimischen, die in Churland,
Semgallen und Lettischen Liefflande bleiben/ und sich redlich nehren wollen, zu
Nutze verfertigt Riga: Gerhard Schröder.
- Masing, Uku 1970.** – Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. – Keel ja Kirjandus,
nr 12, lk 737–742.

- Masing, Uku 1999a.** Martin Gilläuse „Ehstnische Sprachbemerkungen”. – Uku Masing. Eesti vanema kirjakeele lood. Koostaja Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, lk 91–99, 251–255.
- Masing, Uku 1999b.** Terminoloogia kujundamisest XVII sajandil. – Uku Masing. Eesti vanema kirjakeele lood. Koostaja Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, lk 40–58, 242–243.
- Masing, Uku 1999c.** Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Uku Masing. Eesti vanema kirjakeele lood. Koostaja Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, lk 7–23, 240–241.
- Masing, Uku; Soosaar, Albert 1999.** Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. – Uku Masing. Eesti vanema kirjakeele lood. Koostaja Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, lk 59–90, 244–251.
- Mund, Argo 2001.** Saksamaa kukk läks üle poodava silla. Pilguheit eesti keele esimestesse grammatikatesse. – Oma Keel, nr 2, lk 12–18.
- Mund, Argo 2003.** Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatust. – Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 181–188.
- M[uuk], E[imar], T[ooms], M[ihkel] 1927.** Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid. – Eesti Keel, nr 5/6, lk 148–158.
- Mägiste, Julius 1957.** Ununenud eesti sõnu. – Tulimuld, nr 3, lk 154–159.
- Müller, Georg.** Jutuluseraamat. Tartu: Ilmamaa, 2007.
- [Napiersky, Karl Eduard] 1843.** Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland. Erstes Heft. Livländische Kirchen- und Prediger-Matrikel. Riga: Druck und Verlag von W. F. Häcker.
- NEG 1656 = Neu Ehstnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Ehtland wolmeinentlich verfertigt und zum Druck übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Reval: Gedruckt bey Adolph Simon, Gymn. Buchd.
- Neu Eestnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Reval: Gedruckt und Verlegt durch Adolph Simon, 1673.
- Paucker, Hugo Richard 1849.** Ehtslands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval: Gedruckt bei Lindfors Erben.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72). Tallinn: Emakeele Selts.
- Peebo, Jaak 1989.** Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõnavarast. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 720–726.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus. Piiblikonverentsid 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. / Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Reval-estnische (1686–1690). Koostanud Leino Pahtma, Kai Tafenau, toimetanud Jürgen Beyer. (Ex fontibus archivi historici Estoniae 1). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Polenz, Peter von 1994.** Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Bd. II: 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, New York: de Gruyter.
- Põhjaeestikeelsed 2007 = Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pöldvee, Aivar 1989.** Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus, nr 9–10, lk 552–557, 604–611.

- Pöldvee, Aivar 1994.** Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju muuseum 1989–1993: Artikleid ja aruandeid. (Harjumaa uurimusi 1). Keila: Harju Muuseum, lk 19–47.
- Pöldvee, Aivar 2000a.** Toomas Pauli „Eesti piiblitõlke ajalugu” (1999) kriitikute pilgu läbi. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 279–288.
- Pöldvee, Aivar 2000b.** Kyrklig folkundervisning i Estland och Livland 1675–1695. Centralmaktens politik och det lokala initiativet. – Stat-kyrka-samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia 21). Stockholm: Almqvist & Wiksell, lk 185–282.
- Pöldvee, Aivar 2002.** Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 81–155.
- Pöldvee, Aivar 2008.** „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Aetas historicorum. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised nr 11. A, Raamat ja Aeg. Libri et memoria 1). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- Pöldvee, Aivar 2009a.** Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.
- Pöldvee, Aivar 2009b.** Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 231–278.
- Pöldvee, Aivar 2010a.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 20). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pöldvee, Aivar 2010b.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, nr 5–6, lk 331–352, 419–429.
- Raag, Raimo 1995.** Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 145–163.
- Raag, Raimo 2009.** Die Literatur der Esten im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung. – Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Hgg.). Die Baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 1. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 69). Münster: Aschendorff Verlag, lk 217–246.
- Reila, Heiki 2007a.** Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemisloos. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 143–151.
- Reila, Heiki 2007b.** Münchени käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 556–563.
- Reila, Heiki 2009.** Potentsiaalvormidest eesti piiblitõlgetes. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 668–678.
- Reiman, W[illem] 1890.** Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Meie Piibli 150-aastase juubeli mälestuseks. Teine trükk. Tartu: Trükitud K. A. Hermann'i kirjadega.

- Reiman, W[illem] 1893a.** Der Codex livo-esthonicus. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1892. Dorpat: Druck von C. Mattiesen, lk 22–33.
- Reiman, W[illem] 1893b.** Ergänzungen zum Codex Livo-esthonicus. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1892. Dorpat: Druck von C. Mattiesen, lk 58–60.
- R[eiman], W[illem] 1895a.** Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartu: Trükitud Eesti Üliõpilaste Seltsi kuluga, lk 7–52.
- Reiman, W[illem] 1895b.** Zweiter Nachtrag zum „Codex livo-esthonicus“. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat: Druck von C. Mattiesen, lk 159–167.
- Reiman, W[illem] 1901.** Eine Stockholmer und eine Dorpater Handschrift des revalenischen Neuen Testaments. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1900. Jurjew (Dorpat): Druck von C. Mattiesen, lk 156–181.
- Reiman, W[illem] 1907.** Adrian Verginiuse surma mälestuseks. – Sirwilauad. Eesti Rahwa Tähtsaamat 1907. Üksteistkümnese aastakäik, lk 1–14.
- Ress, Kristel 2009.** XVII sajandi saksa-estegi sõnastike töötlemise probleemidest. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 631–641.
- R/N 1827 = Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bearbeitet von Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. Erster Band. A–F. Mitau: bey Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1827.
- R/N 1832 = Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bearbeitet von Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. Vierter Band. S–Z. Mitau: bey Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1832.
- Roosimaa, Peeter 2003.** „Wastne Testament“ – das erste estnischsprachige Neue Testament. – Die Bedeutung der Religion für Gesellschaften in Vergangenheit und Gegenwart: Akten des fünften gemeinsamen Symposiums der Evangelisch-Theologischen Fakultät der Universität Tartu, der Estnischen Studiengesellschaft für Morgenlandkunde und der Deutschen Religionsgeschichtlichen Studiengesellschaft am 2. und 3. November 2001 zu Tartu/Estland. Hrsg. von Manfred L. G. Dietrich und Tarmo Kulmar. (Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte 36). Münster: Ugarit Verlag, lk 171–186.
- Roosimaa, Peeter 2004.** Mõningaid aspekte esimese põhjaestikeelse Uue Testamendi saamisloost. Esimese põhjaestikeelse Uue Testamendi alustekst. – Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 1–18.
- Ross, Kristiina 1995.** Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses Piiblis. – Akadeemia, nr 1, lk 3–29.
- Ross, Kristiina 1997.** Kahest 17. sajandi teise poole käsikirjalisest piiblitõlkest. – Professor Evald Saagi juubelikogumik. Tallinn: EELK Konsistooriumi kirjastusosakond, lk 52–55.
- Ross, Kristiina 2002a.** Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 73–87.
- Ross, Kristiina 2002b.** Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 788–792.
- Ross, Kristiina 2003.** Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5–23.

- Ross, Kristiina 2004.** Eessõna. – Uus Testament 1715. Faksiimile. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Ross, Kristiina 2005.** Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel? – Vikerkaar, nr 7–8, lk 130–139.
- Ross, Kristiina 2007.** Stockholmi käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 567–571.
- Ross, Kristiina 2008.** Estonian Bible translations. – Kristiina Ross/Pēteris Vanags (eds.). Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Frankfurt am Main jt: Peter Lang, lk 235–252.
- Ross, Kristiina 2009a.** *ma*-sufiksist Johannes Gutsloffi piiblitõlgetes. – Kodukeel ja keele kodu. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. Toimetajad Marja Kallasmaa, Vilja Oja. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 167–186.
- Ross, Kristiina 2009b.** Kõige vanemast tartukeelsest piiblitõlkest. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VIII. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 11–26.
- Ross, Kristiina 2009c.** *va(t)*-tarindist varases vaimulikus eesti kirjakeeles. – Minu Issand ja minu Jumal. Pühendusteos *Dr. theol.* Toomas Pauli 70. sünnipäevaks. Koostanud Jaan Lahe ja Tiit Pädam. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised 20). Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 215–226.
- Ross, Kristiina 2009d.** Kirjaliku eesti lause poole. Tähelepanekuid paari käändelise verbivormi ja neid sisaldavate tarindite kirjakeelde sügenemisest. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 889–907.
- Ränk, Gustav 2000.** Toit, mis puudus vana-eestlase laual. – Gustav Ränk. Müüt ja ajalugu. Koostaja Pille Runnel. (Eesti mõttelugu 32). Tartu: Ilmamaa, lk 294–298.
- S[aares]te, A[ibert] 1929.** B. G. Forseliuse keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 80–85.
- Saareste, A[ndrus] 1940.** Piibli keel ja rahvakeel. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 45). Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.
- Salu, Herbert 1951.** Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. – *Svio-Estonica* 10 (N. F. 1). Lund, lk 169–203.
- Salu, Herbert 1965.** Olematu raamatu konfiskeerimine. – Tuul üle mere ja muid lühivormide eesti kirjandusest. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti, lk 32–45.
- Salu, Herbert 1974.** Eesti vanem kirjandus. 2., täiendatud trükk. (Maarjamaa taskuraamat 3). [Rooma:] Maarjamaa.
- Schlaps, Christiane 2004.** The 'Genius of Language'. Transformations of a Concept in the History of Linguistics. – *Historiographia Linguistica* 31, 2/3, lk 367–388.
- Schmalstieg, William R.** The Baltic Languages – The Indo-European languages. Ed. by Anna Giacalone Ramat, Paolo Ramat. London, New York: Routledge 1998, lk 454–479.
- Sellius, Joachim [1682].** Jesus der Betrübten Sünder Süssester Trost in Noht und Todt/ Bey hoch-trauriger Beerdigung Des Wohlseligen/ WohlEhrwürdigen/ Großachtbahren und Wolgelahrten Herrn/ Hn. Heinrici Gösekenii In einer Gedächtniß-Predigt vorgetragen durch M. Joachimum Sellium, Past. und Praepos. Habsal. und des Königl. Ober-Consistorii Adsessorem. Reval: Gedruckt bey Christoff Brendeken.

- Sild, Olaf 1928a.** August Hermann Francke' mõjud meie maal. Tartu: K. Mattiesen'i trükk.
- Sild, Olaf 1928b.** Kelle käega on kirjutatud Uue Testamendi eestikeelse tõlke Stockholmis olev käsikiri? – Eesti Kirjandus, nr 12, lk 656–661.
- Sild, Olaf 1929.** Täiendusi „August Hermann Francke' mõjudele meie maal”. – Usuteadusline ajakiri, nr 3/4, lk 139–146.
- Sonntag, K[arl] G[ottlob] 1817.** Versuch einer Geschichte der lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzungen. Riga: gedruckt bei Wilhelm Ferdinand Häcker.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall: Druckts Chr. Reusner der älter. [Faksiimileväljaanne: Heinrich Stahl. Anführung zu der Esthnischen Sprach (Maarjamaa taskuraamat 15). Brampton–Tartu: Maarjamaa, 2000.]
- Stahl, Heinrich 1638.** Hand- und Hauszbuches Für die Pfarrherren und Hausz-Väter Estnischen Fürstenthumbs, Dritter Teil, Darinnen die gewöhnliche Evangelia und Episteln durchs gantze Jahr, zusampt der Historia des bittern Leidens und Sterbens unsers Herrn Jesu Christi, In Teutscher und Esthnischer Sprache angefertigt Revall: In Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey.
- Svenskt biografiskt lexikon. Under redaktion av Erik Grill. Band 17: Geijer–Hall. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1967–1969.
- Tafenau, Kai 2006.** Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 241–294.
- Tafenau, Kai 2007a.** Pilistvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanaema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koostanud Kristiina Ross. Toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 551–555.
- Tafenau, Kai 2007b.** Tartu käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross. Toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 564–566.
- Tafenau, Kai 2009a.** Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 688–708.
- Tafenau, Kai 2009b.** Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 11, lk 847–855.
- Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010, lk 176–200.
- Tafenau, Kai 2011.** *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eestikeelsete tekstide kriitikat 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13. A, Raamat ja aeg 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu (ilmumas).
- Takada, Hiroyuki 2007.** „Er spricht gut, so wohl richtig, als rein.” Was war gutes Deutsch im Barock und in der Aufklärung. – Was ist gutes Deutsch? Studien und Meinungen zum gepflegten Sprachgebrauch. (Thema Deutsch 8). Mannheim jt: Dudenverlag, lk 17–31.
- Tengström, J[ohan] J[akob] 1833.** Gezeli den yngres minne. Helsingfors: hos G. O. Wasenius.
- Terling, Arvo 1979.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsblaffi kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 26–30.

- Teriing, Arvo 1982.** Uut Christoph Blume õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 106–107.
- Teriing, Arvo 2008.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. (Scripta archivi historici Estoniae). Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv.
- Tetsch, Carl Ludwig 1770.** Curländischer Kirchen-Geschichte Dritter Theil. Königsberg und Leipzig: bey J. D. Zeisens Wittwe und J. H. Hartungs Erben.
- Tóth, Szilárd 2001.** Lisandusi Johannes Gutsloff'i grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000). Tartu: Emakeele Selts, 2001, lk 242–259.
- Treumann, Hans 1977.** Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Hans Treumann. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, lk 52–65.
- UT 1715 = Meie Jssanda JESusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummal Ue Sädusse Sanna mis Pärast Jssanda JESusse Kristusse Sündmist pühhasst Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjutut/ ja nüüd Ma Keel üllespantud Tallinnas. Tallinnas: Trükkis Johan Kristow Prendeken.
- Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 16). Tartus: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus, 1925–1931.
- Valmet, Aino 1960.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 612–617.
- Vanags, Pēteris 2008.** Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development. – Kristiina Ross/Pēteris Vanags (eds.). Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Frankfurt am Main jt: Peter Lang, lk 173–197.
- Viies, Ants 2001.** Eesti vanem leksikograafia ja etnograafia. Lisandeid eesti rahvariiete ajaloole. – Ants Viies. Kultuur ja traditsioon. (Eesti mõttelugu 39). Tartu: Ilmamaa, lk 15–25.
- Virginiused 2003 = Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Voll, Piret; Õim, Asta 2002.** Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 526–529.
- Värrri Haarmann, A[nnal]-L[iisa] 1977.** Einleitung. – Heinrich Göseken. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval 1660. Hrsg. von A.-L. Värrri Haarmann. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II; Fenno-Ugrica 3). Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Wallmann, Johannes 1999.** Arndtrezeption im Baltikum. Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79. – Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum. Hrsg. von Anders Jarlert. (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 41). Lund: Lund University Press, lk 143–162.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik 1892.** Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715. Kyrkohistorisk studie. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri.
- Westling, Gustav Oskar Friedrich 1893.** Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments 1715. Eine kirchengeschichtliche Studie. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland, Bd. 49, lk 433–454, 518–537.
- Westling, Fr[edrik] 1901.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. – Kyrkohistorisk Årskrift, lk 43–107.
- Westling, Fredrik 1904.** Beiträge zur Kirchengeschichte Livlands von 1656–1710 (übersetzt von T. Christiani in Goldingen). – Verhandlungen der Gelehrten

Estnischen Gesellschaft. Bd. 21. Jurjew (Dorpat): Druck von C. Mattiesen's Buchdruckerei, lk 3–67.

Wieselgren, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund: C. W. K. Gleerup. [Äratrükk: Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1942.]

Wieselgren, Greta 1993. Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. Einige Aspekte. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia 11). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, lk 293–315.

WT = Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, Echk Jummala Pöhä Sönnä, Kumb Perräst Issanda Jesusse Kristusse Sündmist pöhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjotetu Riga 1686. [Faksiimileväljaanne: Wastne Testament 1686. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001.]

SUMMARY

Translation of the New Testament during Swedish rule: manuscripts, translators and Estonian literary language

The thesis concentrates on the history of Estonian Bible translation and literary language from the mid-17th century to the publication of the New Testament in Tallinn language in 1715. The aim is to study extant manuscripts of the Estonian New Testament and discussions concerning Estonian literary language in their historical context. Handwritings in the manuscripts have been compared to potential authors, i.e. Estonian and Livonian clergymen, in order to identify the manuscripts. Some rather detailed information is received from studying the correspondence and minute books of that time. The thesis has successfully applied a critical analysis and detailed study of sources thereby enabling to refute some opinions that have prevailed in previous studies and bring to light new sources that until now have passed unnoticed.

The thesis includes seven articles: two articles analyse the manuscripts of the New Testament in the Estonian Historical Archives that previously have not been studied systematically, one of them in more detail: the dual translation (in Tallinn and Tartu language) of the New Testament by Heinrich Göseken, sources it might have been modelled on and its influence on later manuscripts. Two articles are dedicated to Estonian language discussions from the end of 1680s and the beginning of 1690s in regard to the translation of the New Testament into Tallinn language and church literature of that time: the sources here are also materials previously unknown or not used in the given context: Criticism by Livonian clergymen concerning the hymnal of 1673, catechism songs and questions by Anton Heidrich, the pastor of Keila, and church handbook published in Tallinn in 1693. Three remaining articles cover individual questions relating to the topic: the principles for compiling Heinrich Göseken's dictionary, the orders by Charles XI from the beginning of the 1680s relating to the translation of the New Testament into Estonian and the autobiography of Adrian Virginus, the publisher of church literature in Tartu language.

The outcomes of the thesis are new important data about the translation history of the New Testament, manuscripts and translators as well as the history of Estonian literary language, all of which are discussed in more detail in the following paper.

History of Estonian New Testament. During Swedish rule Estonian books were printed in two literary languages in two main centres: books in Tallinn language first and foremost in Tallinn, Estonia (although there were Tallinn speaking parishes also in Livonia), and books in Tartu language in Riga, Livonia. The translation process of the Bible both in Estonia and Livonia commenced already in 1640s although the working process was different: a team of translators worked in Estonia following bishop Joachim Jhering's orders, whereas in Livonia Johannes Gutslaff was reputedly working on his

own. The first manuscripts (the New Testament in Estonia and possibly the full Bible by Gutschlaff) never made it to print. In 1656, during the Russian-Swedish War, Gutschlaff took his manuscripts and escaped to Tallinn where he was to start working on the Bible translation with Heinrich Göseken, but unfortunately he died the following year. Bishop Jhering passed away as well and the next 25 years do not reveal much about Bible translations. In 1660s Bible translation both in Estonia and Livonia was discussed at the highest level: In 1664 the issue of Bible translation into Estonian and Latvian was under discussion at Livonian synod where superintendent Johannes Gezelius senior pointed out difficulties concerning translation into Estonian due to a number of dialects in the language. In 1666, Estonian Bishop Johann Jacob Pfeiff requested the costs for the translation of the New Testament to be covered and received a positive response from the King. The given period has provided us with materials about two New Testament manuscripts: by Heinrich Göseken and Christoph Blume. In 1666 Pfeiff intended to publish Christoph Blume's translation, its relevance to Göseken's translation needs some further research. During the incumbency of the next Estonian Bishop Jacob Helwig in the beginning of 1680s, Heinrich Göseken's translation which had been rewritten by his son between 1680–1682, was taken as a basis for the New Testament in Tallinn language. In Livonia the pastor of Kambja, Andreas Virginius had translated the New Testament and a part of the Old Testament into Tartu language. His son, Adrian Virginius became the main redactor of books in Tartu language in 1680s. In the end of 1683 Adrian started working in Riga, publishing a catechism (1684), a hymnal and prayer book (1685) and the New Testament (1686).

In the mid-1680s Estonian and Livonian consistories were involved in a conflict over publishing the New Testament in Tallinn language. The roots of the conflict were seen in the translation process: Estonian consistory wanted to use Martin Luther's German translation as a basis for the Estonian-language New Testament and apply the same kind of translation language and orthography as previously used in books published in Tallinn; Livonian general superintendent Fischer favoured translating from Greek and wished to apply new orthography principles developed by Bengt Gottfried Forselius with the final language being as close to spoken Estonian as possible. Another bone of contention became the matter of who has the right to publish the Tallinn language translation. Some earlier researches claim that the disagreement started when both the Estonian consistory and Livonian general superintendent Fischer received an order from the Swedish king Charles XI to publish the New Testament in Tallinn language. However, the analysis of king's orders and contemporary correspondence of both Fischer and Estonian consistory indicates that the King never differentiated between Tartu and Tallinn languages, instead either "Estonian" or "not German" were mentioned. Money was allocated to Estonian consistory for printing the Estonian-language New Testament and since books published in Estonia up to that moment had been in Tallinn language and the consistory had a completed manuscript, it was obvious that the

orders forwarded to them concerned the New Testament in Tallinn language. The general superintendent Fischer, on the other hand, received money for translating the Bible into “not-German”, documentation from the following years mention Estonian and Latvian and since Fischer oversaw publishing of the New Testament in Tartu language in 1686, it seems likely that his orders concerned mainly Tartu language.

On July 11, 1685 the King authorised Fischer to use the money allocated for the Bible translation to organise Bible translation conferences for clergy in order to finish the job sooner. In his later correspondence (1687, 1688, 1691) Fischer claims that since the Estonian consistory failed to publish the New Testament by 1685, the King with his order from July 11 of the same year, had assigned the task to him – this might have been discussed orally but no written records on the matter have been found. In Estonia, the rewritten manuscript of Göseken senior had been edited since 1682, but in 1684 translation activities faced several setbacks: in January Bishop Jacob Helwig died, in June of the same year gospel translations were destroyed in the fire on Toompea and their restoration was very time-consuming. In addition, in 1685 the Pastor of Keila, Anton Heidrich and his assistants who were responsible for pre-printing proofreading insisted upon a more comprehensive editing of the translation. Bishop Helwig’s successor Johann Heinrich Gerth resided in Stockholm and visited Estonia only once in 1690 – that weakened the position of the Estonian consistory.

After receiving the order Fischer invited the clergy from Estonia, Livonia and Saaremaa to Riga for September 1, 1685 in order to discuss Bible translation into Estonian. Clergy from Estonia and Saaremaa never made it to Riga but Livonian delegates sat down to discuss the manuscript of the New Testament in Tartu language. Later Fischer organised two conferences to review the New Testament in Tallinn language: in 1686 at Liepa and in 1687 at Pilstvere. Despite disagreements the entire New Testament was reviewed leaving the matter of orthography open. Initially, the revision was supposed to be based on the translation by the Estonian consistory, the apograph by Heinrich Göseken junior from his father’s translation but since Estonian delegates could not bring along all the relevant texts to the first conference, some materials were translated on spot at Liepa, some passages were revised on the basis of the original manuscript by Göseken senior and some were given to pastors from Livonia and Saaremaa to be translated for the next conference in Pilstvere.

After the Pilstvere conference in January-February 1687 the reviewed manuscript had to be rewritten by Johann Hornung who favoured new orthography standards developed by Forselius. Adrian Virginus, who attended the conferences both at Liepa and Pilstvere, claims in a letter from 1703 and an autobiography from 1706 that he invited Hornung to stay with him in Puhja on November 20, 1687, where Hornung, either alone or with Adrian, translated the entire New Testament again from Greek to Tallinn language and handed the manuscript over to general superintendent Fischer in February the next year.

The rewritten manuscript remained in Livonia, Estonian consistory received the manuscript that was used as a basis for revision at Pilistvere except the parts that had been translated by pastors from Livonia and Saaremaa.

At the same time orthography, language and the source text were topics of heated discussions. In 1688 Estonian consistory suggested a compromise-orthography, the so-called *medium*-orthography, which was used up to 1697 in books printed in Tallinn. King Charles XI issued several, partially contradictory orders concerning the source text for the translation and translation procedure and finally in 1689 banned the publishing of the translation for as long as the Livonian and Estonian clergy could settle their disagreements on the given matter. In 1691 the King was notified that despite his ban Fischer had started the printing process of the New Testament in Tallinn language. Although the news were groundless, circulation of the New Testament in Tartu language was banned. Somewhere at the same time problems with other ecclesiastical books started to emerge: Books in updated Tallinn language were being published in Riga (a little hymnal in 1690, a 4-volume church handbook in 1694–1695) but Estonian consistory did not allow its clergy to use them, the handbook even received the relevant order from the King. In Livonia on the other hand, the books that were printed in Tallinn were blamed for poor language – in 1688 general superintendent Fischer sent Bishop Gerth an overview of mistakes found in a hymnal from 1673 and catechism by Anton Heidrich who was a fierce opponent to new developments in language. Although in 1688, 1690 and 1694 Fischer tried to coordinate some meetings for discussing translations, grammar and hymnal, there is no direct evidence that these meetings ever happened.

After the Bible conferences, Estonian consistory tried to revive translation activities of the New Testament twice (1689/90, 1695) but the attempts were not successful. In 1703, the current general superintendent of Livonia, Olaus Bergius asked king Charles XII for permission to print the Bible. According to his words, the translation of the New Testament was already completed but in the turmoil of the Northern war it was more difficult to be acquired than initially thought. There is no question that Bergius was talking about the translation by Hornung and Virginus from 1687/88, but its original version had probably already been lost by that time. But the apograph by Johann Hartmann Creidius from 1694 was available and it is highly possible that this became the basis for the two apographs completed in 1704–1705 by the pastor of Pilistvere, Johann Daniel von Berthold. The apograph by Creidius and both apographs by Berthold have survived nowadays and are available in Munich and Stockholm and Tartu respectively. In 1706/07 on the initiative of pastors from Estonia and Livonia and partially following the orders from the Estonian consistory, a joint revision was organised. A copy of the outcomes was given to Eberhard Gutselff, the pastor of the Church of Holy Spirit in Tallinn who sent his son Heinrich with the manuscript to Germany to ask financial support for publishing from the King Charles XII. The trip was unsuccessful and in addition, Estonian

consistory and Livonian High-consistory started arguing about the printing rights again and subsequently Heinrich Gutsleff had to hand over the fair copy to the Livonian High-consistory. When in 1713 the translation issue of the New Testament was on the agenda again in the Estonian consistory, they decided, in order to avoid further arguments, to use the revised version from 1706/07 as the basis for printing.

Manuscripts and translators. Manuscripts of the New Testament in Estonian have not been studied much until lately. Paradoxically, the best known manuscripts are the ones furthest from Estonia, in Stockholm and Munich. The current thesis places surviving manuscripts in historical context, determining the time and circumstances they were completed in and establishing the writers of the texts – writers were often not the translators of the texts, since clergymen used to borrow manuscripts from each other and rewrite them for personal purposes, furthermore, edited manuscripts were often distributed among the pastors for fair copies.

The most important manuscript identified in the current thesis is the one by Heinrich Göseken from the Estonian Historical Archives. Although the manuscript was known to have existed once, the earlier researchers have occasionally been sceptical about the reports describing it. Now that Göseken's manuscript has been found it has been determined that it corresponds rather accurately to data found in secondary sources: there are translations both in Tallinn and Tartu language, in case of Tallinn-language translation it is obvious that pericopes have been written down prior to the remaining text and are based on pericope books published earlier (1638, 1654). The translation of the New Testament by Heinrich Göseken is beyond all question the most influential Tallinn-language translation during a thirty-year period – from the second part of the 1650s up to the Bible conferences. Although some aspects in the completion story of the manuscript are still unclear, the analysis of the Gospel according to Luke shows that Göseken's translation is based on Martin Luther's German translation and that in his translation Göseken did not make much use of Tartu-language translation contained within the given manuscript although some parallels could be drawn from corrections made to the Tallinn-language translation. It is impossible to determine the relations between Göseken's manuscript and translations from the time of Bishop Joachim Jhering since no Tallinn-language New Testament translations older than Göseken's manuscript have been located.

Göseken's translation was used by some Estonian pastors (Heinrich Göseken junior, Joachim Balecke) in the process of restoring gospel manuscripts destroyed in the fire of 1684 on Toompea, but there could have been other translations in their possession as well. For example, the translation revised at Pilstvere and written down in mid-1680s by Johannes Wartmann of the Chapters 9–16 from the Gospel according to Luke differs greatly from Göseken's translation and contains obsolete grammar structures (genitive case

ending *-st*). Although this could reflect Wartmann's knowledge of the language, we cannot rule out that he used some older manuscript as an example.

Some earlier studies have mentioned that Göseken had also written Tartu-language Bible or the New Testament, but none of these studies have tried to determine Göseken's knowledge of Tartu language or, in case he did not make translations into Tartu language himself, whose translation he rewrote. The current thesis shows that Göseken most likely received the New Testament in Tartu language from Johannes Gutsclaff when the latter came to Tallinn in 1656. Göseken made a fair copy from Gutsclaff's manuscript, added blank pages into his manuscript and used them for writing down his translation in Tallinn language. Gutsclaff's authorship is supported by the fact that the analysis of the Gospel according to Luke in Tartu language contained in Göseken's manuscript shows that the translation was made from the Greek language which is in accordance with Gutsclaff's plan to translate the entire Bible from the original languages. Kristiina Ross has compared the languages in Gustclaff's Old Testament and the New Testament in Göseken's manuscript and has concluded that both translations might come from the same author.

The current thesis also shows that Göseken's other significant accomplishment, his dictionary which is the largest vocabulary collection from the 17th century, is not directly linked to his Bible translations although it might be assumed from the foreword to Göseken's grammar. It becomes evident that a number of keywords chosen for the dictionary from different walks of life originate from Jan Amos Komenský's famous Latin coursebook "*Janua linguarum reserata*".

Besides Göseken's manuscript, the Estonian Historical Archive holds a number of shorter and longer translation fragments of the New Testament in Tallinn language. The most significant of them being three quires of a fair copy of a translation by Christoph Blume, the pastor of Hageri from 1667. The translation was a response to an order from the King in 1666 to get an Estonian-language Bible into print. Some other noteworthy works include texts translated at the Liepa conference, translations revised at Pilistvere and gospels restored in Estonian consistory after the fire of 1684 on Toompea.

The thesis also specifies the role of two other documents – Stockholm manuscript from 1705 and an undated so called Tartu manuscript at Tartu Literary Museum – in the history of translation. Most earlier studies have suggested that Stockholm manuscript is the fair copy of a text jointly edited by Estonian and Livonian clergymen in Tallinn in 1705 that Heinrich Gutsclaff was supposed to take to Germany in order to present it to the King in 1707. But in the light of all the materials available now it seems more likely that the manuscript is a copy that Johann Daniel von Berthold, the pastor of Pilistvere rewrote for himself and his sons. The New Testament was edited by Estonian and Livonian clergymen in Tallinn only in 1706/07. It is highly probable that Berthold rewrote Tartu manuscript between December, 1703 and April, 1704 thus it being older than Stockholm manuscript.

Translation activities organised by Estonian consistory have been recorded rather thoroughly but not much is known about relevant processes in Livonia. Therefore the significance of surviving materials such as an autobiography of Adrian Virginius, who was the translator/editor of the Bible in Tartu language, becomes more evident especially considering that up until lately only a summary about that autobiography, published in 1858, was known to us. This thesis covers the full version of the autobiography, which can be found at the Latvian State Historical Archives in Riga. The autobiography reveals that Virginius's views on Estonian language caused him problems not only in Estonia but also in Livonia. He has also provided us with some significant information about the translations of religious literature in Tartu and Tallinn language in 1680s–1690s and his personal opinions about the Bible conferences in a rather colourful language.

Estonian literary language. The history of Bible translation for many languages is actually the history of their literary language. The development of Estonian literary language was for centuries in the hands of German clergy. Developing a language suitable for church handbooks was a constant process reflected in texts from different time periods and discussions that accompanied the completion of these texts. Language related discussions have left their mark in history but only if they caused major discords. This is clearly illustrated by a number of documents from mid-1680s concerning orthography disputes at the Bible conferences. Disputes were not limited to orthography only but were expanded to morphology, lexis and even syntax. The core of these arguments lay in the choice of language – should the Tallinn-language New Testament follow the traditions of German influence, which was also supported by Estonian consistory since it was accordant to the language in earlier books and easier for foreigners to learn if they came here or should they use language closer to spoken Estonian, which was favoured by Livonian General superintendent Johann Fischer, thereby drawing a contrast between the so called church language and spoken language. The keywords in the discussions reflected language trends in Europe: both parties justify their preferences with the *genius* of Estonian language, both argue that they have considered, after Martin Luther's recommendations, the spoken language of peasants, yet Estonian consistory considers their locution foul language and suggests to develop Estonian after German rather than Finnish since German, unlike Finnish, is a main language (*Hauptsprache*). Therefore the problem often wasn't the language comprehension of the clergy but the difference of opinion about the best and most efficient way to develop Estonian language. As this thesis shows, several discussion topics between 1680–1690 (e.g. spelling of proper names, expressing negation and imperative) had been on the agenda in Estonia already at least two decades prior to that. The criticism that the church handbooks used in Estonia received, probably from Johann Hornung and his closest associates including Adrian Virginius, provide a chance to imagine vividly the discussions at the Bible conferences and explain the positions of

both parties. Opinions rooted during decades could not be uprooted overnight, but it did not take long as the authority of old books in Tallinn gradually began to decline and generation shift created conditions for publications using language closer to spoken language.

In conclusion it could be said that although the translation of the New Testament during Swedish rule has been studied thoroughly it is far from being exhausted and there are still sources found that enable us to create new hypothesis and present fresh and innovative approaches to problems studied before.

ELULOOKIRJELDUS

Kai Tafenau

Sünniaeg ja -koht: 13. august 1975, Võru
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Jaama 77–45, Tartu
Telefon: +37253441544
e-post: kai.tafenau@ra.ee
Praegune töökoht: Ajalooarhiiv, publitseerimistalituse peaspetsialist

Haridus:

1990 Võru III 9-klassiline Kool
1993 Võru I Keskkool
1997 Tartu Ülikool, BA, klassikaline filoloogia (*cum laude*)
2000 Tartu Ülikool, MA, klassikaline filoloogia (*cum laude*)
2002 Tartu Ülikool, kirjaliku tõlke kutsemagister (saksa keel) (*cum laude*)
2005–2011 Tartu Ülikool, doktoriõpe, eesti keel

Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kirjakeele ajalugu, eesti piiblitõlke ajalugu

Dokoritööga seotud publikatsioonid:

1. Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool, 2010.
2. Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 8–9, lk 688–708.
3. Tartu käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007, lk 564–566.
4. Pilstvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007, lk 551–555.
5. Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
6. Piiblikonverentsid ja keelevaidlused: põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon = Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten: Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalstnische (1686–1690). Koostanud Leino Pahtma, Kai Tafenau; toimetanud Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

CURRICULUM VITAE

Kai Tafenau

Date and place of birth: August 13, 1975, Võru
Citizenship: Estonian
Address: Jaama 77–45, Tartu
Phone: +37253441544
e-mail: kai.tafenau@ra.ee
Current position: Estonian Historical Archives, Publication Service,
senior official

Education:

1990 Võru Basic School No. 3
1993 Võru Secondary School No. 1
1997 University of Tartu, BA, classical philology (*cum laude*)
2000 University of Tartu, MA, classical philology (*cum laude*)
2002 University of Tartu, MA, translation (German) (*cum laude*)
2005–2011 PhD student at the University of Tartu, Estonian language

Main interests of research: history of literary Estonian, history of Estonian Bible translation

Publications connected with the thesis:

1. Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool, 2010.
2. Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 8–9, lk 688–708.
3. Tartu käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007, lk 564–566.
4. Pilistvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007, lk 551–555.
5. Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross, toimetanud Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
6. Piiblikonverentsid ja keelevaidlused: põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon = Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten: Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalestnische (1686–1690). Koostanud Leino Pahtma, Kai Tafenau; toimetanud Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajarhiiv, 2003.

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Ülle Viks.** Eesti keele klassifikatoorne morfoloogia. Tartu, 1994.
2. **Helmi Neetar.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. Tartu, 1994.
3. **Ülo Valk.** Eesti rahvausu kuradi-kujutelm. Tartu, 1994.
4. **Arvo Eek.** Studies on quantity and stress in Estonian. Tartu, 1994.
5. **Reet Kasik.** Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tartu, 1994.
6. **Silvi Vare.** Nimi- ja omadussõnatuletus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tartu, 1994.
7. **Heiki-Jaan Kaalep.** Eesti keele ressursside loomine ja kasutamine keele- tehnoloogilises arendustöös. Tartu, 1998.
8. **Renate Pajusalu.** Deiktikud eesti keeles. Tartu, 1999.
9. **Vilja Oja.** Linguistic studies of Estonian colour terminology. Tartu, 2001.
10. **Külli Habicht.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu, 2001.
11. **Pire Teras.** Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu, 2003.
12. **Merike Parve.** Väljed lõunaeesti murretes. Tartu, 2003.
13. **Toomas Help.** Sõnakeskne keelemudel: Eesti regulaarne ja irregulaarne verb. Tartu, 2004.
14. **Heli Laanekask.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu, 2004.
15. **Peeter Päll.** Võõrnimed eestikeelses tekstis. Tartu, 2005.
16. **Liina Lindström.** Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. Tartu, 2005.
17. **Kadri Muischnek.** Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. Tartu, 2006.
18. **Kanni Labi.** Eesti regilaulude verbisemantika. Tartu, 2006.
19. **Raili Pool.** Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel. Tartu, 2007.
20. **Sulev Iva.** Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. Tartu, 2007.
21. **Arvi Tavast.** The translator is human too: a case for instrumentalism in multilingual specialised communication. Tartu, 2008.
22. **Evar Saar.** Võrumaa kohanimede analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. Tartu, 2008.
23. **Pille Penjam.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. Tartu, 2008.
24. **Kristiina Praakli.** Esimese põlvkonna Soome eestlaste kakskeelne keelekasutus ja koodikopeerimine. Tartu, 2009.

25. **Mari Mets.** Suhtlusvõrgustikud reaalajas: võru kõnekeele varieerumine kahes Võrumaa külas. Tartu, 2010.
26. **Karen Kuldnokk.** Militaarne retoorika. Argumentatsioon ja keeleline mõjutamine Eesti kaitsepoliitilises diskursuses. Tartu, 2011.